

ՀԻՅՆ ՏԵՂԵԼԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԵՏԻՏՈՒՑ

ՀՐԱՅՐ ՄԱՌԲԱԴՅԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ

ԱՐՈՎՅԱՆ

891.99.0924

Մ-99

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԵՏԻՏՈՒՑԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԻԵՐԵՎԱՆ

1979

891.99.092 Կրթություն

Մ-99

ՀՐԱՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

հղ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ

ԱԲՈՎՅԱՆ

09.07.2013

69.017

-6 NOV 2011

3613-48

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՒՈՎՅԱՆ

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

19-րդ դարի 20-ական թվականները հայ ժողովրդի կյանքում նշանավոր դարձան մի խոշոր փաստով: Հայաստանն անցավ ուսական միապետության տիրապետության տակ:

Մինչ այդ պարսիկ և տաճիկ վայրագ նվաճողներն ավազակային հրոսակախմբերով անընդհատ ավերում էին և ավարի յենթարկում Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, բնաջնջում ազգաբնակչությունը: Այդ յերկու բռնակալ ուժերի արանքում տրորվող ժողովուրդը հաճախ ինքնապաշտպանության գնալ էր վերցնում, սակայն ընկճվում էր հակառակորդի գերազանց ուժից և հեազհետե կորցնում իր զորությունը: Ժողովրդի իշխող խավերը, ազալությունն ու բարձրաստիճան հոգեվորականությունը, կամա թե ակամա հաշտվում էին ստեղծված դրության հետ, աշխատում իրենց շահերով հարմարվել ոտար նվաճողներին:

Քաղաքական և տնտեսական ստրկության այս պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել ժողովրդի կուլտուրական կարիքների և դրանց բավարարություն տալու մասին, քանի վոր վտանգված էր նրա թե կյանքը, թե պատիվը և թե գույքը:

Այսպիսի անմխիթար պատկեր էր ներկայացնում Հայաստանը մինչև 19-րդ դարի 20-ական թվականները:

Հայերը վաղուց ի վեր իրենց փրկությունն ապաստում էին Ռուսաստանից: Ժողովրդի վիճակով մտահոգված մարդիկ այդ նպատակով բանակցություններ են վարել զեռես Պետրոս I-ի և Յեկատերինա II-րդի հետ:

Ժողովրդի հույսերը նորից վերակենդանացան, յերբ 1801 թվին Վրաստանն ընդունեց ուսական տիրապետությունը, դրանով մեկ ընդմիշտ ապահովելով յերկրը պարսիկ և տաճիկ խաների ասպատակություններից: Ռուսական տիրապետության տակ անցնելը հայերի համար ևս սրվա խնդիր դարձավ:

Սկսվեց ուսապարսկական պատերազմը, վորի ընթացքում հայերը մեծ աջակցություն ցույց տվին ուսական բանակին:

Ամենուրեք նրանք գրկաբաց եյին դիմավորում ուսանողներին իբրեւ իրենց ազատաւարներին: Հայկական դրութիւնները, վոր պատերազմի ընթացքում կազմակերպւում եյին այլ և այլ գաւառներում, զգալիորեն զորացնում եյին ուսական բանակի ուժը: Ռուսական հզոր բանակի և հայ ժողովրդի միահամուռ ջանքերով 1827 թվին տապալվեց Յերեւանի խանությունը և Հայաստանում հաստատվեց ուսական տիրապետութիւն:

Այսպէս սկսվեց հայ ժողովրդի քաղաքական և կուլտուրական կյանքի զարգացման նոր շրջանը:

Ռուսական տիրապետութեան ներքո ստեղծված համեմատաբար նպաստավոր հանգամանքների շնորհիւ հայերի կյանքում սկիզբ և առնում կուլտուր-լուսավորական մի շարժում: Հոգեվորականութեան շրջանում հանդես են գալիս մարդիկ, վորոնք աշխարհայացքով պառակտվելով իրենց դասից, կրօնավորի սքեմի մեջ գործում են իբրեւ ժողովրդի բարեկամ, լուսավորութեան և գիտութեան ջատագով: Այսպէս հանդես յեկան նախաարդկյանական շրջանի յերկու նշանավոր հեղինակ՝ հայ լուսավորական շարժման նախակարապետներ Ալամդարյանը և Թադիադէյանը: Սրանք, իբրեւ անցման շրջանի բանաստեղծներ, տարուքերովելով հնի և նորի միջեւ՝ հիմնականում հանդիսացան ժողովրդական վոգնէ արտահայտիչներ և հող պատրաստեցին Արովյանի համար, վորն իր հերթին հանդես գալով գործունէութեան ընդարձակ ծրագրով, նախապատրաստեց մի ամբողջ շարժում, վոր լայն ծավալ ու թափ ստացավ 50—60-ական թվականներին:

Սկսվեց մի համառ ու դժվարին կռիւ ընդդէմ խավարի՝ հանուն լուսավորութեան: Եջմիածինը կատաղի դիմադրութիւն եր ցուցց տալիս հայ լուսավորիչներին: Լուսամիտ և ժողովրդի վիճակով ու կյանքով մտահոգված մարդիկ Եջմիածնում դիտվում եյին իբրեւ կասկածելիներ և հետապնդվում եյին: Մեսրոպ Թադիադէյանը, վոր իբրեւ Յերեւանի ծնունդ քաջ ծանոթ եր ժողովրդի հոգսերին ու կարիքներին և մտահոգված եր նրա վիճակով, Եջմիածնում չարաչար հալածվում և Թադիադէյանի պայքարի զենքը խավարի այդ քուրմերի զեմ իր թունավոր յերգիծանքն եր: Վեհարանում տեսնելով թքամանը թանաքամանի փոխված, նա խորապէս վրդովվում ե:

Դա մի ակնառու փաստ եր այնտեղ իշխող վայրենութեան: Այդ առթիւ և գրված նրա նշանավոր յերգիծական քառյակը՝ «Թքաման-թանաքամանի» մասին,

«Յերբ թքաման թանաքաման
Դարձյալ տեսեր հայս Վեհարան,
Զխնչ այլ քեզ հույս հաշողութեան
Կախուս առտուս, Մեսրոպ Դավթեան»:

Յեւ իրոք, Թադիադէյանը խափանված տեսնելով իր լուսավորական ծրագրերը՝ հեռանում և Եջմիածնից:

Հարկավ Թադիադէյանը չընկճվեց Եջմիածնում կրած անհաշողութիւնից: Նա իր վողջ կյանքի և բազմամյա արդիւնավոր գործունէութեան ընթացքում թե իբրեւ բանաստեղծ ու վիպասան և թե իբրեւ հրապարակախոս ու մանկավարժ քաջ առ քաջ հետեւեց իր գաղափարներին կենսագործման, մնալով հավատարիմ իր դավանանքին:

Նույնքան հարուստ և ու բեղմնավոր Հարութիւն Ալամդարյանի գործունէութիւնն իբրեւ բանաստեղծի ու մանկավարժի: Սակայն վնչ Ալամդարյանը և վնչ ել Թադիադէյանը չգտան այն բանալին, վորով հոգեվորականութիւնը յոթ կողպեքով փակել եր ժողովրդի առաջ լուսավորութեան և գիտութեան դռները: Այդ բանալին լեզուն եր, վոր հանդիսանում եր ամենակարեւոր գործոններից մեկը ժողովրդի լուսավորութեան հարցում: Այս ըմբռնեց Արովյանը: Նա հասկացավ, վոր ժողովրդի միտքը պիտի բացվի ժողովրդի իսկ լեզվով: Յեւ այդ հրաշագործ բանալին Արովյանի ձեռքում պատմական աննախընթաց դեր կատարեց: Աշխարհաբարի հաղթանակով առաջ գնաց և ապահովեց հայ ժողովրդի լուսավորութեան գործի հաղթանակը:

Գրականութեան գուգահեռ առաջ եր գնում նաև ուսումնական գործը: Վաղուց արդեն գործում եյին Մոսկովայի Լազարյան ձեմարանը և Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցը: Ծայր եր առել աշակերտների և ուսանողների մի հոսանք դեպի Մոսկովա, Դորպատ և այլ վայրեր: Զարդվել եր մեր կյանքի անշարժութեան սառույցը, սկսվել վերածնութեան գարնանամուտը:

Ամենուրեք նրանք գրկաբաց եյին դիմավորում ոռւսներին իրրել իրենց ազատարարներին: Հայկական դրոժինաները, վոր պատերազմի ընթացքում կազմակերպվում եյին այլ և այլ դա-վառներում, զգալիորեն զորացնում եյին ոռւսական բանակի ուժը: Ռուսական հզոր բանակի և հայ ժողովրդի միահամուռ ջանքերով 1827 թվին տապալվեց Յերեւանի խանութընը և Հայաստանում հաստատվեց ոռւսական տիրապետութիւնը:

Այսպէս սկսվեց հայ ժողովրդի քաղաքական և կուլտուրա-կան կյանքի զարգացման նոր շրջանը:

Ռուսական տիրապետութեան ներքո ստեղծված համեմատա-բար նպաստավոր հանգամանքների շնորհիվ հայերի կյանքում սկիզբ ե առնում կուլտուր-լուսավորական մի շարժում: Հոգեվո-րականութեան շրջանում հանդես են գալիս մարդիկ, վորոնք աշխարհայացքով պառակտվելով իրենց դասից, կրոնավորի սքե-մի մեջ գործում են իրրել ժողովրդի բարեկամ, լուսավորութեան և գիտութեան ջատագով: Այսպէս հանդես յեկան նախաարով-յանական շրջանի յերկու նշանավոր հեղինակ՝ հայ լուսավորա-կան շարժման նախակարապետներ Ալամդարյանը և Թադիսդյա-նը: Սրանք, իրրել անցման շրջանի բանաստեղծներ, տարու-քերվելով հնի և նորի միջով՝ հիմնականում հանդիսացան ժո-ղովրդական վոդն արտահայտիչներ և հող պատրաստեցին Արով-յանի համար, վորն իր հերթին հանդես գալով գործունէյու-թեան ընդարձակ ծրագրով, նախապատրաստեց մի ամբողջ շար-ժում, վոր լայն ծավալ ու թափ ստացավ 50—60-ական թվական-ներին:

Սկսվեց մի համառ ու դժվարին կռիվ ընդդէմ խավարի՝ հանուն լուսավորութեան: Եջմիածինը կատաղի դիմադրութիւն եր ցույց տալիս հայ լուսավորիչներին: Լուսամիտ և ժողովրդի վիճակով ու կյանքով մտահոգված մարդիկ եջմիածնում դիտ-վում եյին իրրել կասկածելիներ և հետապնդվում եյին: Մեսրոպ Թադիսդյանը, վոր իրրել Յերեւանի ծնունդ քաջ ծանոթ եր ժողովրդի հոգսերին ու կարիքներին և մտահոգված եր նրա վի-ճակով, եջմիածնում չարաչար հալածվում ե: Թադիսդյանի պայ-քարի զենքը խավարի այդ քուրմերի դէմ իր թունավոր յեր-գիծանքն եր: Վեհաբանում տեսնելով թքամանը թանաքամանի փոխված, նա խորապէս վրդովվում ե:

Դա մի ակնառու փաստ եր այնտեղ իշխող վայրենութեան: Այդ առթիվ ե գրված նրա նշանավոր յերգիծական քառյակը՝ «Թքաման-թանաքամանի» մասին.

«Յերբ թքաման թանաքաման
Դարձյալ տեսեր հայս Վեհաբան,
Զինչ այլ քեզ հույս հաջողութեան
Կախում առնուա, Մեսրոպ Դավթեան»:

Յեւ իրոք, Թադիսդյանը խափանված տեսնելով իր լուսավո-րական ծրագրերը՝ հեռանում ե եջմիածնից:

Հարկավ Թադիսդյանը չընկճվեց եջմիածնում կրած անհա-ջողութիւնից: Նա իր վողջ կյանքի և բազմամյա արդիւնավոր գործունէյութեան ընթացքում թե իրրել բանաստեղծ ու վի-պասան և թե իրրել հրապարակախոս ու մանկավարժ քաջ առ քաջ հետեւեց իր գաղափարներին կենսագործման, մնալով հա-վատարիմ իր գաղանաքին:

Նույնքան հարուստ ե ու բեղմնավոր Հարութիւն Ալամդար-յանի գործունէյութիւնն իրրել բանաստեղծի ու մանկավարժի: Սակայն վնչ Ալամդարյանը և վնչ ել Թադիսդյանը չգտան այն բանալին, վորով հոգեվորականութիւնը յոթ կողպեքով փակել եր ժողովրդի առաջ լուսավորութեան և գիտութեան դռները: Այդ բանալին լեզուն եր, վոր հանդիսանում եր ամենակարեւոր գործոններից մեկը ժողովրդի լուսավորութեան հարցում: Այս ամբողջ շրջանը: Նա հասկացավ, վոր ժողովրդի միտքը պի-տի բացվի ժողովրդի իսկ լեզվով: Յեւ այդ հրաշագործ բանա-լին Արովյանի ձեռքում պատմական աննախընթաց դեր կատա-րեց: Աշխարհաբարի հաղթանակով առաջ գնաց և ապահովվեց հայ ժողովրդի լուսավորութեան գործի հաղթանակը:

Գրականութեան գուգահեռ առաջ եր գնում նաե ուսում-նական գործը: Վաղուց արդէն գործում եյին Մոսկվայի Լազար-յան ճեմարանը և Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցը: Ծայր եր առել աշակերտների և ուսանողների մի հոսանք դեպի Մոսկվա, Դոր-պատ և այլ վայրեր: Զարգվել եր մեր կյանքի անշարժութեան սառույցը, սկսվել վերածնութեան գարնանամուտը:

Կ Յ Ա Ն Ք Ը

Թե գիտուն, խելոք մարդիկ ինձ պա-
խարակեն, դու ել ինձ պահելը՝ սիրելի
ագգ, չունեմ իմ ուզածս եմ ա, վեր քեզ
ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի
չունչս բերանուսն ա:

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆ

19-րդ դարի 40-ական թվականներին հայ գրականության
և կյանքի խավար հորիզոնում մի վառ արեւ ծագեց. այդ արեւ-
վը—մեր ժողովրդի առաջին լուսավորիչն էր, անմահ Սաչատուր
Աբովյանը: Աբովյանով ե սկսվում հայ գրականության և կուլ-
տուրայի պատմության նոր շրջանը: Եջմիրածինը, միջնադարա-
կանության այդ հայկական Բաստիլը, իր խավարի քուրմերով,
անփարատելի մշուշով էր պատել ժողովրդի միտքը, անխորտա-
կելի պատանեղի պես կանգնել նրա առաջագիծության ճանապարհ-
հին: Կրոնն իր մահաբեր թույնն էր տարածել ամենուրեք: Լեզուն,
գրականությունը, գիտությունը, դպրոցը յեկեղեցու շահերի
սպասարկուներն էին:

Ո՛վ էր լինելու այն խիղախը, առասպելական այն կարիճը,
վոր այրվելով պիտի բերեր անշեջ հուրը, մի խավար ժողովուրդ
լուսավորելու համար: Այդ կարիճը դարձավ Սաչատուր Աբովյանը:

Հեքիաթային Դանկոյի պես պատռելով կուրծքը, Աբովյանը
հանեց իր հրաբորբոք սիրտը և լուսավորեց ժողովրդի առաջագի-
ծության ուղին: Պրոմեթեոսյան լույսն ու գիտությունը նա
տվեց մեզ և նրան բաժին ընկան մարդկության մեծ բարեկամի
ահավոր տանջանքները: Աբովյանը վոչ միայն հայ մանուկների,
այլ և ամբողջ հայ ժողովրդի առաջին կրթիչն է, ուսուցիչը,
դաստիարակը, լուսավորիչը: Նա վոչ միայն առաջինը մանուկ-
ների ձեռքը տվեց գերմանական հանճարեղ բանաստեղծներ՝
Գյոթեյի և Շիլլերի յերկերի գերմանական բնագրերը, այլ և
առաջինը հայ ժողովրդին պարզեցվեց այդ և ուրիշ հանճարների
ազատասիրական, հումանիստական, լուսավորական վոգով ներշնչ-

չված իր անմահ ստեղծագործությունները, դրանց թվում առաջին
հերթին հռչակավոր «Կերք Հայաստանի» վեպը: Հայ կյանքի
այդ խավարի թաղավորություն մեջ, հայ գրականության անմը-
շակ դաշտում արմատավորվեց և փարթամորեն աճեց Աբովյանի
ստեղծագործության պտղաբեր ծառը, վորից մեր ժողովուրդը
առաջին անգամ քաղեց լույսի, գիտության և իմաստության պը-
տուղը: Աբովյանի ստեղծագործությունը հայ վերակենդանացող
ժողովրդի առաջին շունչն էր, սթափման առաջին շարժումը:

Առաջին անգամ Աբովյանի բերանով խոսեց հայ ժողովուր-
դը, խոսեց պարզ, անկեղծ, սրտառուչ: Դարեր շարունակ ոտաբ-
բռնակալների ճիրաններում հոշոտված, նրանց յերկաթե կրունկ-
ների տակ տրորված ժողովուրդը, Աբովյանի միջոցով բացեց
իր սիրտը, իր խոր վերքը և դարձան պահանջեց: Աբովյանի
վերքը պարսիկ խաների բարբարոսություններից և կամայա-
կանություններից բազմիցս տուժած, ստրկացած հայ ժողովրդի
վերքն էր:

Աբովյանի բերանով առաջին անգամ պարզ ու մեկին խոս-
վեց ժողովրդի կարիքների, իրավունքների և նրա նկատմամբ
ունեցած պարտավորությունների մասին: Նա հանդիսացավ այն
մեծ ժողովրդասերը, վոր իր կյանքի նպատակը, իր բախտն ու
յերջանկությունը կապեց ժողովրդի հետ, նրա գոյություն, բախտի
ու յերջանկության հետ: Ժողովրդի սիրով վառվեց և սպառվեց նրա
մեծ սիրտը: Աբովյանն այն առաջին մտավորականն էր, վոր
դուրս գալով ժողովրդի ծոցից և ստանալով յեվրոպական կրթու-
թյուն, կենցաղով ու կուլտուրայով բարձրացավ նրանից, բայց
չխորթացավ նրա վոգուն, միշտ մնաց նրա հարազատ զավակը:
Նրա ստեղծագործության շունչն ու վոգին ժողովրդի ու հայրե-
նիքի սերն է, ջերմ ու սրտաբուխ մի սեր, վորը դյուլթիչ ներ-
գործություն է ունենում ընթերցողի վրա: Աբովյանը սիրահար-
ված էր ժողովրդին: Նա մի սիրահար աշուղ էր, այրված վոչ թե
իր յարի, այլ իր ժողովրդի սիրով: Նա իր մեծ ու լայն սիրով
սիրել է ամբողջ մարդկությանը՝ առանց ցեղի և հավատի խորթ-
րություն: Աբովյանը մեծ հումանիստ է: Նրա մեծ սրտին խորթ է
յեղել ոտարատեցությունը, նա Կովկասի ժողովրդներին՝ հայերին
վրացիներին և թուրքերին մի ընտանիք է համարել, միևնույն
հողի ու ջրի ծնունդ, զորված միևնույն սովորություններով, հաս-
կացողություններով ու շահերով:

✻

Խաչատուր Աբովյանը ծնվել է Յերեվանից հինգ կիլոմետր հեռավորությամբ վրա գտնվող Բանաքեռ գյուղում, 1809 թվին*) «Աերք Հայաստանի» վեպի մի ծանոթության մեջ, հեղինակն այսպես է նկարագրում իր ծննդավայրը. «Յերեվանուցը հինգ վերստ հեռու մեկ գեղ, հյուսիսային կողմն ընկած, տեղը քարձր, ջուրը քաղցր, ողը գեղեցիկ, չորս կողմը բաղերով լիքը, մեջը յերկու հրաշալի յեկեղեցի. հազար քյալավա ու այժմ հիսուն տուն կա: Ամառվան տեղը Յերեվանու խաների»):

Աբովյանների տունը Քանաքեռի նշանավոր ընտանիքներից է յեղել: Աբով պապը, այդ առաքինի, աղնիվ մարդու հուշակը յերկար է ապրել համազուգացիների մեջ:

Նրա հյուրասիրութեան և առատաձեռնութեան մասին հիացմունքով ու հպարտութեամբ և խոսել ինքը՝ վիպասանը: «Հա-

*) Աբովյանի ծննդյան թիվը նրա կյանքի բազմաթիվ առեղծվածներից մեկն է: Խիստ հակասական են մեզ հասած տեղեկություններն այդ մասին: Սակայն մեր կարծիքով ամենահավանականն այն է, լիոր Աբովյանը ծնվել է 1809 թվին:

Գրոֆեսորը Գարբուտի ասելով 1829 թվին Արովյանը քսան տարեկան էր։ Արովյանին Դորպատ ուղարկելու առթիվ յեղած նույն թվի բոլոր պաշտոնական թղթերում նա համարվում է 20-ամյա պատանի։ Նիկողայ առաջինին ուղղած 1829 թվի նամակում Արովյանն իրեն 20 տարեկան է համարում։ Յերեկանի դավառական զարույցի ցուցակ ծառայությունների ավյալները ևս 1809 թվի վրա յեն պնդում։ Մնացած ավյալները, բացի մեկից, ուր Արովյանն իր ծննդյան թիվը 1804—5 է համարում, մոռանում են 1809-ին։

Հայտնի չեն, վոր Արովյանը և Նազարյանը դասընկերներ էին Ներսիսյան դպրոցում: Յեթն ընդունիներ այն ընդհանրացած կարծիքը, թե Արովյանը ծնվել է 1804 թվին, ապա կստացվի, վոր նա մեծ է յեղել Նազարյանից 10 տարով (վերջերս կադանում հայտնաբերված ինքնակենսագրականի և ծննդականի համաձայն Նազարյանը ծնվել է 1814 թվին): Իսկ այդպիսի հսկայական տարբերությունն պայմաններում նրանք ինչպես կարող էին միևնույն դասարանի աշակերտներ լինել, յերբ յերկուսի ուսման ընթացքը ևս նորմալ է յեղել: Հայտնի չեն, վոր Արովյանը սովորել սկսել է 9-10 տարեկանից, հավանաբար Նազարյանը 3-4 տարի առաջ է սկսել իր ուսումը, վորով և բացառվում է նրանց տարիքի այդ հնարավոր և նորմալ տարբերությունը:

Վերջապես գիտենք, Վոր Ներսիսյան դպրոցում Արովյանը և Նազարյանը մտերիմ ընկերներ եյին. ի՞նչ մտերմութուն կարող եր լինել 11 տարեկան մանկան և 21 տարեկան պատանու միջեւ:

Հատեվաբար Աբովյանը ծնվել է 1809 թվին:

բիւր տարի կըլի լուսահոգի Ապովը մեռել ա, ելի նրա վոդորմին հն կա, հա կա: Թուրք ու Հայ նրա գերեզմանովն են որթում՝ ուտում: Ճամփի վրի մենձ իգու անուռը Հնդաստան ա հասել, են ջադգահ բաղը իր ձեռովը տընկեց՝ վոր անց կենողը գնա նրա բարությունը վայելի: Զորս կատեպան ամեն առավոտ՝ ինչ պտուղ ծառից վեր եր ընկնում, հավաքում, քթոցներով տանում ելին ճամփին դնում ու անցկենողի ջերն ու խուրջինը լցնում: Են մեշա իգուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրենց տանը չեյին բանացնի, Չոկ կպահեյին ու աղքատ գեղցոնցը կբաժանեյին»:

Նրա որով Արովենց տան նախկին հարստության հետքն անգամ մնացած չի յեղել: Փոքրիկ խաչատուրը ծնվել է մի անշուք խրճիթում, վորի հարկը բնակիչներին անկարող է յեղել պատուպարել քամուց, անձրևից, ձյունից, վորի պատերը ճեղքեր են ունեցել, իսկ դռուն ու յերթիկը անդի յին տվել տարերքի առաջ: Հայրական տունն Արովյանը նկարագրել է իր «Խղճիկն այն խրճիթ» հրաշալի բանաստեղծության մեջ.

Խղճիկն այն լսրճիթ, անզարգն այն սրահ
 Յերկերթեկ այն տուն ծխածեփ քարյա.
 Լուսահատ անկյունք, լուռոչք բազմասն
 Հատակ ի հողո, առաստաղ փայտյա...
 Ի տանյաց ի հորմոց ի ճեղքաց լուսամտից
 Աստ ի ներքս տեղային, հոսեյին, թափեյին,
 Յեկ կարկուտ և հեղեղ և անձրեկ և ոռւմբ ձյունից,
 Յեկ մրրիկ և հոսան, փոթորիկ սառսառեին...
 Տիվ, գիշեր՝ անձածկույթ անփակ անխափան
 Մղեյին ի հարկ մեր սոսկադեմք այն ընուլթյան.
 Գոռալով, վանելով, մռնչալով կատաղածայն
 Խրոխտային, կովեյին, քանդեյին զմեր կայան...

Աբովյանի մեջ վաղ մանկությունից ե զարթնել սեր դեպի բնությունը, սքանչացում բնության յերկվույթներով ու տեսարաններով, գիշերն իր սատղերով ու լուսնով, ցերեկը արեվի պայծառ լուսավորությամբ, ծիածանը, կայծակն ու վորոտը, յերկիրը սիրա պարուրող իր հազար ու մի հրաշալիքներով նրա մեջ առաջացրել են բնության պաշտամունք, վոր հետագայում խոր դրոշմ ե դրել նրա ստեղծագործության վրա:

Արտվյանի ծնողներն ապրել են նահապետական պարզ ու համեստ կենցաղով, շատ յարաբար տվել են իրենց սերն ու գուրգուշանքը փոքրիկ Սաչատուրի և հոգ տարել նրա կրթության մասին: Արտվյանի մեջ շատ վաղ և նկատվել հակում դեպի ուսումը: Սաչատուրի հայրը՝ Հարությունը տաճնամյա փոքրուն հանձնում է Նջմիաձնի վանքի դպրոցը: Նա մտնում է Անտոն յեպիսկոպոսի հովանավորության ներքո և, ըստ այն ժամանակվա սովորության, դառնում է նրա փոքրավորն ու աշակերտը: Բայց ինչ կարող եր ստանալ ուսումնառանքն ապառնին տգետ հոգեվորականների հետամնաց միջավայրում: Փալախայի մարմինն սառածացնող տանջանքները Նջմիաձնի խալիֆայական դպրոցում ավելի մեղցնում, քան կատարելագործում էին յերեխաների ընդունակությունները: Յեռանդուն, դյուրազգաց Սաչատուրի համար սղանիչ եր այդ հեղձուցիչ մթնոլորտը: Արտվյանը չէր կարողանում հաշտվել ծով ու պահքի, բթացնող աղոթքի, լավն ու ազնիվն սղանող այդ վայրենի, անբարոյացնող իրականության հետ: Նա փախչելու, հեռանալու շատ փորձեր է անում, սակայն բռնվում և հետ է բերվում, վորից նրա վիճակն ավելի յե վատթարանում: Իր պատանեկության տարիներին Նջմիաձնից ստացած տպավորություններն այնքան սոսկալի յեն յեղել, վոր նա հետագայում ևս մեծ տհաճությամբ է վրտքը վանքի պարիսպներից ներս դրել:

1822 թվին Անտոն յեպիսկոպոսը նրան տանում է Թբիլիսի և կրթության հանձնում ժամանակին հայտնի հայկաբան համարված դարբասդցի Պողոս վարդապետի մոտ, վոր աշակերտներ եր կարդացնում Տափի թաղի վանքի՝ իր խցի մեջ: Ստեփանոս Նազարյանը, վոր Արտվյանի դասընկերն եր թե այդտեղ և թե Ներսիսյան դպրոցում, ասում է. «Այդ վարժապետը ավելի ծեծ, քան թե ուսում է տվել աշակերտներին»:

1824 թվին Արտվյանն ընդունվում է Ներսիսյան նորարաց դպրոցը: Այդ դպրոցի տարբերությունը նախորդների համեմատությամբ շատ ել մեծ չէր ինչպես ուսման վորակի, նույնպես և դասավանդման մեթոդների տեսակետից: Սակայն ինչ ել վոր լինեք, Արտվյանի հոգեկան աշխարհի համար այդ միջավայրի ազդեցությունը բարերար յեղավ: Այն ժամանակ Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ եր ականավոր բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը:

Հանձին նրա Արտվյանը վաստակեց մի լավագույն բարեկամ, մի սիրելի ուսուցիչ, վոր հավանորեն և հանդիսացավ նրա ստեղծագործական թոթովանքների առաջին քաջալերողը: Ալամդարյանն է անշուշտ այն հեղինակը, վոր սեփական որինակով լիրիքական իր գոյտրիկ բանաստեղծություններով ստեղծագործական ազդակ հանդիսացավ Արտվյանի համար: Թերևս պատահական չէ այն փաստը, վոր մեզ հասած Արտվյանի ամենավաղ շրջանի բանաստեղծությունները վերաբերվում են այդ տարիներին (1824 թ.):

Արտվյանը միշտ ել մեծ յերախտիքով է խոսել Ալամդարյանի մասին և բանաստեղծական սրտառուչ տողեր նվիրել բազմաբախտ ուսուցչի հիշատակին:

Վոչ պակաս նշանակալից եր դասընկերների շրջանի ազդեցությունն Արտվյանի վրա: Նրանցից շատերն ուսման ծառավով տոհմով ու ազնիվ պատանիներ էին, վորոնք Արտվյանի պես ու նրա հետ մեկ տեղ ուխտ էին արել զինվելու գիտությամբ ու նվիրվելու ժողովրդի լուսավորության գործին: «Ի 15 ամյաց հասակի իմո ընթերցյալ զվարս Դուկասա Վանանդեցվո, Միմեոն կաթողիկոսի, Մխիթարա Աբրայի և այլոց նմանորինակ հայր քննասիրաց, փափագելի և յես իմովսանն կարողությամբ պիտանի լինել ազգին իմում սիրելով»:

Նրանցից դուրս յեկան գրական-հասարակական գործիչներ, մանկավարժներ և այլն: Հատկապես մեծ ծառայություններ մատուցեց մեր ժողովրդին հետագայում հայտնի հրապարակախոս, «Հյուսիսափայլ» ամսագրի խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանը, վորի հետ Արտվյանը մնաց բարեկամական սերտ կապերի մեջ մինչև իր կյանքի վախճանը:

Ահա թե ինչ է գրել Նազարյանն այդ տարիների մասին. «Արտվյանը լինելով չափահաս աշակերտներից մինը, գուցե և ավելի մտախոհ յուր ընկերների մեջ, նշանավոր եր մանավանդ յուր շատ զորավոր հիշողությամբ: Արտվյանը մի մեծ ուսումնադուրս չտարավ Ներսիսյան ուսումնարանից (ինչպես վոչ վոք մեզանից) և անկարելի յեր այդ բանը այն վայրիվերո, չքավոր ուսումնասիրության մեջ. բայց պիտո յե ասել արդարությամբ, վոր մի քանի կենդանի սերմեր, մի ազնիվ ձգտողություն դեպի ուսումնա հառաջացան այդ ուսումնարանից մի քանի մասնավոր»:

ների մեջ: Յեւ Աբովյանը հրաժարվելով Թիֆլիզից դեպի Եջմիածին, տարավ յուր սրտի մեջ մի վառ ուսումնասիրութեան կրակ»:

1826 թվին Աբովյանն ավարտում է Ներսիսյան դպրոցը:

Եջմիածնում Աբովյանի համար անասելի ծանր շրջան է սկսվում: Ուսման ծարավով տոչորվող նրա միտքը ազնւ հոգեւ փորականների շրջանում, ինչպէս անապատում, սնունդ չի գրտնում: Նրան ձգում է լուսավոր Յեվրոպան: Այնտեղ կրթվելու, ապա հայրենիք վերադառնալով ժողովրդի լուսավորութեան գործին նվիրվելու միտքը զիշերցերեկ դադար չի տալիս նրան: «Ապրել և մեռնել հայրենիքիս համար,— գրում է Աբովյանը,— ահա այն խնդիրը, վոր յես ընտրել եմ պատանեկական տարիներից ի վեր»: Բայց ով եր լսողը, ով պիտի հասկանար ազնիվ պատանու ձգտումները, ով եր մտահոգված ժողովրդի լուսավորութեան խնդրով, ով վերջապէս կընդառաջեր նրա ցանկութեաններին, կողներ իրազորեւելու այդ գեղեցիկ ծրագրերը: Հայրենասեր պատանին ապրում է խոր վողբերգութեան: Անհեռանկար վիճակից հա շատ անգամ փորձում է յեղք գտնել անձնասպանութեան մեջ: Պետք եր ոժտված լինել բարոյական մեծ ուժով ու զորեղ կամքով, այդպիսի միջավայրում հոգու ազնվութեանը, մտքի վեհ ձգտումները չկորցնելու և շրջապատի կշռնոք տիղմի մեջ չխրվելու համար: Աբովյանն ունեցավ այդքան ուժ, այդպիսի դժուար հոգի: Այդ իրականութեանը նա միշտ նայեց ներքին անկեղծ վրդովմունքով և հպարտ արհամարհանքով: Այս ծանր, վհատեցուցիչ վիճակից Աբովյանին հանեց մի յերջանիկ պատանականութեան, վորը բախտորոշ նշանակութեան ունեցավ նրա համար:

1829 թվին Դորբատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտը Արարատն ուսումնասիրելու մտադրութեամբ Եջմիածին է գալիս: Աբովյանին և վիճակվում, իրեն այն ժամանակվա միակ ուսագետի Եջմիածնում, դառնալու Պարրոտի թարգմանն ու ուղեկիցը նրա գիտական արշավի ժամանակ:

Այն պահին, յերբ դարավոր նախապաշարմունքների գերի դառած Եջմիածնի կղերը ահ ու զոգով և լցվում, լսելով Պարրոտի խիզախ ձեռնարկութեան մասին, յերբ բոլորը «անկարելի», «անհնարին» ու «անմիտ» են համարում Մասիս բարձրանալու

նրա մտադրութեանը,— Աբովյանը, պատանեկական խանդավառ մտքի մի խիզախ թռիչքով վտանաւառ տալով հազարամյա ավանդութեանը, վողբելովում է պատկառելի գիտնականի ձեռնարկութեամբ և սիրահոժար միանում նրա գիտական արշավախմբին: Կրօնական ավանդութեանը պատմում է, վոր Արարատի գաղաթը բարձրանալու առաջին անհաջող փորձը կատարել է առասպելական ս. Հակոբը, Նոյի տապանը աչքով տեսնելու գիտավորութեամբ: Բայց այն, ինչ չէր հաջողվել «սուրբ մարդուն», իրագործեցին գիտութեան մարդիկ, վորոնց սակայն հետաքրքրում եր վոչ թե Նոյի տապանը, վոր ի դեպ այնտեղ չէրեւ վաց, այլ հսկա լեռան՝ գիտութեան համար չափազանց շահավետ հատկութեանների ուսումնասիրութեանը: Հաղթահարելով տարերքի ամենի ուժը և կրօնական նախապաշարմունքները կատարի գիտադրութեանը, նրանք անկարելին կարելի դարձրին, անհնարին՝ հնարավոր: Առաջին անգամ խիզախ մահկանացուների վոտքը արորեց գաղաթը սրբազան ու անմատչելի համարված Արարատի, վորի անունը քրիստոնեական յերկուցածութեամբ եր չցնում հավատացյալների սրտերը: Դա մի մեծագործութեան եր, մի անորինակ խիզախութեան: Մեր այն ժամանակվա իրականութեան մեջ դա գիտութեան առաջին մեծ հաղթանակն եր կրօնական անոտիապաշտութեան դեմ: Գիտութեան վեհ բաձունքներին հասած Պարրոտը դառնում է Աբովյանի իղեալը: Մասիսի խավարում ծնված և մեծացած պատանին լուսավոր Յեվրոպայից յեկած գիտնականի առաջ իրեն դգում է խեղճ ու նվաստ: Այժմ ավելի քան յերբեք Աբովյանը ձգտում է գուրս գալ լույս աշխարհ, գուրս պըծնել Եջմիածնի չինական պարիսպներից, թոթափել յեկեղեցու և կրօնի լուծը: Այս ցանկութեանն Աբովյանը հայտնում է Պարրոտին, վորն իր հերկութեանն Աբովյանի պարզ ու շիտակ բնավորութեամբ, թին հմայված եր Աբովյանի պարզ ու շիտակ բնուն տեսչով և քնքույշ հոգով, ազնիվ հակումներով, ուսման բուռն տենչով և ժողովրդին ոգտակար լինելու անկեղծ ցանկութեամբ: Այս բոլորին ավելանում եր Արարատը բարձրանալու ընթացքում Աբովյանի ցուցաբերած անորինակ տոկունութեանն ու խիզախութեանը: Պարրոտի համար Եջմիածնի խավարամիտ կղերի շրջանում Աբովյանը մի կատարյալ գյուղ էր, ագիտութեան ծովում կորած մի ազամանը:

Պարբերական անխոնջ և տոկուն գիտնականի, գիտության ենստուգիչի մի ցայտուն որինակ է: Գիտության լուսը աշխարհի խուլ ու մութ անկյունները տարածելու գործը նրա կյանքի նշանաբանն է յեղել: Հավատարիմ իր սկզբունքին, հավատարիմ գիտության գործին, Պարբերակը չէր կարող անուշադրության մատնել ուսումնաստենչ պատահուեն, անկատար թողնել նրա տարիներին իղձը: Նա կռահեց, վոր Արուստանը կոչված է մեր ժողովրդի լուսավորության առաքյալը լինելու և չսխալվեց:

Պատկանելի գիտնականը խոստանում է ոգնել Արուստանին իրագործելու իր տարիների տենչը:

Պարբերակի վերադարձից հետո անհամբեր սպասումի ծանր օրեր է ապրում Արուստանը: Բարի լուր ավետող նրա նամակը ուշանում է: Արուստանն սկսում է հուսահատվել: Այդ տրամադրության արդյունք է նրա դիմումը՝ ուղղած Նիկողայ I-ին: Հայտնելով սովորելու իր բուռն տենչը, ժողովրդին ծառայելու անկեղծ ցանկությունը, Արուստանն ավելացնում է հուսահատությամբ, «կամ հասնել բաղձանաց իմոց, կամ տալ զանձն իմ ի վտանգ կորստյան»:

Արուստանի վիճակը ծանրանում է մանավանդ նրանով, վոր եջմիածնում սկսում են կասկածանքով վերաբերվել նրան, Աբարատի գաղաթ բարձրանալը սրբապղծության նման մի բան համարելով: Վերջապես ստացվում է Պարբերակի նամակը: Արուստանի դժբախտությունը հանկարծ փոխվում է յերջանկության: Ահա այդ նամակը:

«Հարգելի սարկավագ, սիրելի բարեկամ,

Վերջված է Ձեր վիճակը, կատարվել է, ինչ ցանկանում էյիք. նորին պալատապալուծյուն կոմս Պասկևիչ Յերեվանը պիկին, նույնպես և նորին լուսափալուծյուն ժողովրդական լուսավորության նախարար իշխան Լիվինը հարգեցին իմ՝ Ձեր մասին արած խնդիրը, այնպես վոր նորին Կայսերական մեծությունը ամենավորումաժաբար Ձեզ թույլտվություն շնորհեց Դորպատում 3 տարի մնալու, վորպեսզի սովորեք հոգևոտ հայ ժողովրդի կրթության, ընդ նմին նշանակելով Ձեզ տարեկան 200 աուրլի արծաթ, 200 աուրլի ճանապարհածախսի և նույնքան ևլ վերադարձի վարձ: Աստված Ձեզ հետ լինի, սիրելի բարեկամ: Անհամբեր սպասում եմ Ձեր ուրախաբեր գալըս»

տին և հավիտյան կլինեմ, հարգելի սարկավագ, սրտով Ձեզ անձնըվեր՝ Թ. Պարբերակ:

Դորպատ, 4 ապրիլի, 30 թիվ»:

Անկասկած է, վոր Նիկողայ I և նրա չինովնիկները հոգ տանելով Արուստանի կրթության մասին, հույս ունեյին նրանից պատրաստելու միապետության շահերին նվիրված մի հյու հպատակ. սակայն նրանք սխալվեցին . . .

Յեզ այսպես, Պարբերակը Արուստանին առաջնորդում էր դեպի գիտության տենչալի բարձունքները, վորտեղից նա աշխարհին պիտի նայեր նույնպիսի լայն հայացքով, ինչպես մի անգամ նա յեց Աբարատի յերկնամերձ գաղաթից: Սակայն նրա յերազներին պայծառ արեւ էլի մի պահ սքողվում և իրականության թանձր մշուշով: Արուստանի Դորպատ գնալու ցանկությունը դեմ է կանգնում Յեփրեմ կաթողիկոսը: Մյուս կողմից ևլ խոչընդոտ են հանդիսանում ծնողները, վորոնք չեն կարողանում հաշտվել սիրելի վորդուց այնքան յերկար ժամանակ բաժանվելու մտքի հետ, վորոնց համար հեռավոր և անձանոթ աշխարհը մի կորստյան անդարձ ճանապարհ էր:

Կոտրելով Յեփրեմ կաթողիկոսի համառ դիմադրությունը և անտես առնելով ծնողների արտասուքները, Արուստանը 1830 թվի հուլիսին մեկնում է Պետերբուրգ, այնտեղից ևլ՝ Դորպատ:

Դորպատում անցկացրած վեց տարիների ընթացքում Արուստանի համար Պարբերակի տունը յեղել է հայրական հարազատ հարկ, իսկ Պարբերակը և իր ամուսինը ծնողական սեր և խնամք են ցույց տվել, մոռացնել տալով հարազատ ծնողներին: Ծնորհիվ Պարբերակի, Արուստանը շրջապատված է յեղել սիրով և առանձին հոգատարությամբ նաև մյուս զառախոսների և նրանց ընտանիքների շրջաններում:

Արուստանի արխիվում պահպանվող գերմանացի բարեկամներից ստացած բաղմաթիվ նամակներն ու ալ և ալ գրությունները զաղափար են առլիս այն արտակարգ ջերմ մթնոլորտի մասին, վորտեղ անցան նրա կյանքի այդ տարիները: Բարեկամական այդ շրջապատում Արուստանը մոռացության չի տվել իր հայրենիքն ու հարազատ ժողովրդին: Նրա վառ հայրենասիրությունը վոչ միայն չի նվազել, այլ առավել բորբոքվել է ու ընդգրգել նրա վողջ կյությունը: Հայրենիքի կարոտը մաշել է Արուստանին:

նին այն աստիճան, վոր հաճախ միայնության ժամերին նա հառաչել է և դառնորեն արտասովել: Աբովյանին առաջարկված է յեղել մնալ համալսարանում իբրև արեվելյան լեզուների դասա-
խոս, սակայն նա կտրականապես մերժել է: Հայքենիքում գործելու հեռանկարը ուրախությամբ է լցրել նրա սիրտը և կրկնա-
պատկել նրա ընդունակություններն ու ուսման սերը:

Դորպատը յեվրոպական կուլտուրայի ոջախներեց մեկն էր ուսական միապետություն մեջ: Ֆրանսական մեծ լուսավորիչ-
ների և գերմանական «Գրոթի ու Փոթորկի» շրջանի հանճարեղ հեղինակների քաղաքական-հասարակական գաղափարները վա-
ղուց էյին դառել վողջ Յեվրոպայի սեփականությունը: Նրանց հայացքներն իշխում էյին ամենուրեք, և Դորպատը այդ ազդե-
ցություն շրջանակներից դուրս չէր մնում: Գյոթեյի և Շիլլերի յերկերը դառնում են Աբովյանի գերմաներենի դասագրքերը, Լեսսինգը խորապես հուզում է և հիացնում, Գյոթեյի մահը ցնցող ներգործություն է ունենում նրա վրա: Գերմանական մի լրագրից նա թարգմանում է մեծ բանաստեղծի մահվան առթիվ մի հոդված, վորը ցույց է տալիս գեպի հանճարեղ բանաստեղծի ունեցած նրա խոր հարգանքը:

Աբովյանը թարգմանել է Գյոթեյի «Անտառի արքա» հայտ-
նի բանաստեղծությունը, ինչպես նաև Շիլլերի մի շարք բա-
նաստեղծությունները: Իր գերմանացի բարեկամներից մեկի ալ-
բոմում տեսնելով Շիլլերի բանաստեղծության ինքնագիրը, Ա-
բովյանը խորը հրճվանք է ապրում ու անմիջապես արտագրում է, կցելով բանաստեղծությանը մի ընդարձակ ծանոթություն:

Գրական-կուլտուրական այս մոտ կապերը գերմանական մեծ կլասիկների հետ, ինչ խոսք, անհետևանք չանցան Աբովյա-
նի համար: Մեր կյանքի շտաբում ունդ դրանգերը հարազատություն շատ թեկերով և կապված գերմանական հետամոնացության գեմ
գրոհող փոթորկոտ մտքերի հետ: Շիլլերի «Ավագակները» և «Վիլհելմ Տելլը», ինչպես և Գյոթեյի «Վերթերը» խորը գրոշմ են գրել Աբովյանի «Վերքի» վրա:

Աբովյանի մանկավարժական հայացքների և գրական ստեղծա-
գործության վրա պարզորոշ նշմարվում է նաև ժան-ժակ Ռուս-
սոյի ազդեցությունը: Նրա արխիվում գտնվում է «Նոր Ելիզավա»-
յի թարգմանական փորձը, վոր անավարտ է մնացել հավանո-

րեն կյանքի դժբախտ հանգամանքների և վողբերգական վախ-
ճանի շնորհիվ: Այս փաստն ինքնին շատ բան է նշանակում:

Անտիկ աշխարհի գրականություն և փիլիսոփայություն, վաղ վերածնության խոշորագույն ներկայացուցիչներ, Ֆրանսա-
կան մեծ լուսավորիչներ և վերջապես գերմանական կլասիկ գրա-
կանություն ու փիլիսոփայություն,—ահա համաշխարհային կուլտուրայի այն հիմնական մոմենտները, վորոնք Դորպատում հանդիսացան Աբովյանի ուսումնասիրության առարկաները:

Յեվրոպական քաղաքակրթության հետ մեկտեղ, Աբովյանի վրա անշուշտ մեծ ներգործություն է ունեցել նաև ուսական կուլտուրան: Առաջին անգամ նա ներկայացում է զիտում Պե-
տերբուրգում, վոր անջնջելի տպավորություն է թողնում նրա վրա: Դորբատում նա ծանոթանում է ուս հռչակավոր բանաս-
տեղծ Ժուկովսկու հետ և այդ առթիվ իր հիշատակարանում գրում հիացմունք արտահայտող հետևյալ տողերը. «Անվանի մարդուն, ուսաց գրականության նախագլխին տեսնելու ուրախությունից, յերակներս շարժվեցին»: Աբովյանը թարգմանում է նշանավոր բանաստեղծներ՝ Կարամզինին, Կրիլովին, Դմիտրիյեվին, Սեմ-
նիցերին և ուրիշներին: Նրա այլ և այլ աշխատությունների մեջ հանդիպում ենք Լոմոնոսովի, Դերժավինի, Գրիբոյեդովի և այլ ուս նշանավոր հեղինակների անուններին:

Իբրև ազատ ունկնդիր Աբովյանը հաճախում է համալսա-
րանի դասախոսություններին և միաժամանակ դասեր տնում Պարրոտից ու նրա պաշտոնակիցներից: Պարրոտի զիտավորու-
թյունն էր Աբովյանից պատրաստել մի բազմակողմանիորեն զարգացած մարդ, վոր պիտի նվիրվեր հայ ժողովրդի, հատկա-
պես նրա մանուկ սերնդի, կրթության գործին:

Ըմբռնելով լուսավորչի իր պատասխանատու միսիան, Ա-
բովյանը չի խորշել վոչ մի բանից, սովորել է ամեն ինչ, ձգտել է ամեն բան գիտենալ և ամեն կերպ ոգտակար լինել ժողովրդին: Դիտությունների հետ մեկտեղ նա հետաքրքրվել է նաև ար-
հեստներով, անդամ սովորել է հաց թխելու և ճաշ պատրաստե-
լու յեվրոպական յեղանակը:

Յեվ այսպես, բռնավորված առաջավոր մարդկության ըս-
տեղծած մաքի անսպառ գանձերով, Աբովյանը վերադառնում է

հայրենիք, այդ հարստութիւնից իր յերկրին և ժողովրդին բաժին հանելու վառ հուսերով:

Թե ինչպիսի մեծ պաշարով, խորը գիտութեամբ և լայն աշխարհայացքով եր Դորպատից նա հեռացել, յերեւում ե ֆրանսացի մի ճանապարհորդի ստորեւ բերվող խոսքերից. «Արովյանի հետ տեսութիւն ըրի և ստուգիվ զարմացա իր հմտութեան վրա: Գերմանական փիլիսոփայութեան և գրագիտութեան տեսիլները իրեն այնքան ընտանի յեն, վոր նույնիսկ յեվրոպական մը ոգուտ կրնա քաղել իր կարծիքներէն: Շիլլերը ջուրի պես դետե, Լեսսինգի, Լեյպնիսի կարծիքները մաղե անցուցեր ե և իր ասիական յերեվակայութիւնով անոնց նոր գուշն մը կուտա: Գերմանացիի մը չափ կխոսի գերմանիկ լեզուն և տարակույս չկա, վոր այս անձը հայ գրագիտութեան պատիւ պիտի ընե որ մը: Տարորինակ յերեւոյթ մարդկային լուսավորութեան. հայու մը բերան արձագանք ե այնպիսի տեսիլներու, վոր մեր մեջ գեռ նոր կտարածվին: Շիլլերի, Լեսսինգի գրութիւնները Կավկասի լեռներու մեջ կհաստատվին և լսելի կլան և դեռ Յեվրոպայի մեջ ժողովուրդ կա, վոր այս հեղինակներու անունն անգամ լսած չե: Զարմանալի բան պիտի ըլլա, յեթե Ասիայի լուսավորութիւնը Կավկասէն սկսի և Բրոմթեյին ժայռը տեսնե իր չարչարանքին արդշունքը . . .»:

Բայց ավանդ, Արովյանի իդեալները, ժողովրդին ոգտակար լինելու քաղցր յերազները շուտով ջարդ ու փշուր յեղան՝ դիպչելով այն ժամանակվա մուսլ իրականութեան անեղի ժայռին:

Արովյանը փորձ արեց Եջմիածնում հիմնել դպրոց՝ գյուղական ուսուցիչներ պատրաստելու համար, սակայն տգետ Հովհաննէս կաթողիկոսը մերժեց նրա դիմումը, կոպտաբար պատասխանելով՝ «գու լավ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթել զնոսս չե քո գործ»: Իսկ տգիտութեան մեջ վայրենացած վանականները ձիւղալային ծամածռութիւններով և քրքիջներով ընդունեցին յեվրոպական տարազով հագնված, բեխ ու մորուքը սափրած նախկին դպրին: Խորտակված հուսերով ու անհուն վշտով Արովյանը թողեց Եջմիածինը և վերադարձավ Թբիլիսի: Այստեղ մի կիսավեր խցիկում նա մեկ և կես տարի ապրեց նյութական ծայրահեղ կարիքի մեջ, որվա հացի կարոտ և ապատիւված յեղով, հակառակ իր վորոշման, արքունական ծառա-

յութեան մտնել տեղի գավառական դպրոցում՝ իբրեւ ուսուցիչ և տեսուչ: «Մտիպյալ ի չքավորութիւնե մտի ի պաշտոն արքունական, վոր յերբեք կամեյի»:

Այդ տխուր, հուսահատական որերին Արովյանը Նազարյանին ե հայտնում իր վիշտը. իր սրտակից բարեկամից նա ստանում ե հետեյալ պատասխանը, վոր հիանալի բնութագրում ե այն զարհուրելի միջավայրը, ուր վիճակված եր գործելու Արովյանին:

«Այսպիսի հանգամանքներում շատ զգուշ պիտի լինել այն մարդկանց հետ հարաբերութիւն ունենալիս, վորոնց հոգին հավիտենապես կաղապարների մեջ սառել ե և ընդունակ չե բարձրանալու դեպի ճշմարտութիւնը: Իհարկե, գու այժմ ապրում ես մի վորդումիլի չինական աշխարհում, ուր մարդիկ իրենց ամեն բանը մոլեռանդաբար մեծ բան են կարծում և արհամարհում են ոտարը: Ինչ թշվառութիւն ապրել այնպիսի մարդկանց մեջ, վորոնք մտածելու աղատութիւն չունին, վորոնք իրենց կյանքը անասունի նման նախապաշարունակների և մտտիաւաշտութեան շղթաներով բռնված առանց ինքնագիտակցութեան են անցկացնում»:

Իր մի այլ նամակում Նազարյանը հետեյալ սրտապնդիչ խոսքերն ե ուղղում Արովյանին. «Թող սիրտդ չկոտրվի, այլ համբերութեամբ և վճռականութեամբ պնդանա մինչև քո առաջ ավելի լավ ապագա բացվի: Ավելի վսեմ բան չկա, վոր մի տեղ մարդս այնքան մեծ չե յերեւում, ինչպես գերակշռող ուժի դեմ պատերազմելիս, ընդդեմ ըստ յերևոյթին անխուսափելի ճակատագրի կռիւիլիս՝ մի արդար գործի՝ իր արժանավորութիւնը հաւատատելու համար»:

Սակայն աշխատանքը Թբիլիսիի գավառական դպրոցում իր միւլիթարական կողմը ևս ունեւ: Արովյանը 200 աշակերտներ ըր շրջապատում իրեն զգում եր յերջանիկ: Իր ազգակիցներին և յերկրացիներին կրթիւն ու գատտիարակելն Արովյանը մեծ բախտավորութիւն ե համարում: Ակադեմիկոս Ֆրենին ուղղած նրա մի նամակում ասված ե. «Մանուկների աշխարհը վաղուց ի վեր բոլոր յերկրային սրտահաճ՝ բախտավորութիւններից ինձ համար ամենաբարձրն ե յեղել: Մանուկներին կրթելը աշխարհիս յերեսին ամեն բան ե ինձ համար և դեռ ավելին, քա-

նի վոր սրանց մեծագույն մասը իմ ազգակիցներն են, իսկ մյուսները՝ վրացի ու թաթար իմ յերկրակիցները»:

Նա բառիս իսկական իմաստով մանկավարժ եր, կոչված այդ աստղաբեղի համար: Արովյանի համար մանկավարժությունը մի սիրելի գործ եր, մանուկների աշխարհը մի հոգեհարազատ միջավայր, մի զովաշունչ ուղիս այն ժամանակվա իրականություն հեղձուկ անապատում: Յարական անսիրտ չինովնիկների և խավարածոլ հայ կղերի տիրապետություն դաժան պայմաններում նա իր դասն որերի կարճատև ուրախությունը, խավարով շրջապատված իր կյանքի լուսավոր բույները անց է կացրել մանուկների կենսախնդ շրջապատում, նրանց աշխարհումն է մոռացել իր դեմ նյութավոր անթիվ դավերն ու հալածանքները: Արովյանը ամենաքնքուշ հայրական սեր ու փայփայանք է տվել իր աշակերտներին և ջերմացել նրանց անկեղծ ու անկաշառ սիրով:

Կարծեք իր գավակներին ջերմորեն սիրող ծնողի բերնից դուրս չեկած լինեն Արովյանի ստորեվ բերվող խոսքերն, ուղղված իր աշակերտներին. «բալքի թե գերեզմանումը եզ Ձեր սերը մեղքիցս գնա, այ իմ սիրելիք, իմ ազիզ բարեկամք, թե չե, վորքան ես կապույտ յերկինքը գլխիս ա, շունչս բերնումս, Ձեզ, Ձեզ սուրբ պեռք ե համարեմ ինձ համար, Ձեր արեվին մեռնեմ»:

«Ուսուցիչ սիրե զաշակերտն վորպես հայր զվորդի»,—ասում է Արովյանը, այս սկզբունքը լավագույն կիրառում է դառն հենց իրեն մոտ:

Մանուկների կրթության և դաստիարակության գործն Արովյանի համար յեղել է այրող հարց, մեր ժողովրդի լավ որվա ու յերջանիկ գալիքի հույսը նա նոր սերնդի հետ է կապել և նրանից է սպասել ամեն մի բարիք: Նոր սերունդն ստեղծագործական ներշնչում ու թռիչք է տվել Արովյանին: Սակայն իսկական մանկավարժի այս լավագույն հատկությունները վու՜ միայն բավարարություն չեն տվել ժամանակի պաշտոնական վոգուս, այլ և Արովյանի դեմ են զրգուել նրա աշխատակիցներին: Նրան շրջապատող նախանձոտ չինովնիկների նյութած մշտական դավերն Արովյանին հանգիստ չեն տվել: Արովյանը տակումով է լցվել իմանալով, վոր Անդրկովկասի դպրոցների տեսուչ է նշանակված հայատալաց Դեմիտրիելը, վորի հետ նա թշնամական հարաբերությունների մեջ եր: Ֆրենին ուղղած նույն նամակում

այդ առթիվ Արովյանը գրում է. «Սա (Դեմիտրիել) պատճառել է ինձ բավականաչափ վերավորանքներ, վոր բնականաբար մեր հարաբերության մեջ կարող էլին տեղի ունենալ: Մեր բոլոր աշակերտները նրա ձեռքի տակ պիտի տանջվեն, բայց գլխավորապես հայերը և յես առանձնապես: Յես բնավ չեմ կարող սրա խճրճանքը տանել»:

Արովյանի մանկավարժական գործունեությունը ընթացել է տեղական ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների և ադրբեջանցիների սեփական կուլտուրան զարգացնելու նշանաբանի տակ: Անշուշտ այս խնդրում նրան զաղափարական աջակցություն են ցույց տվել ադրբեջանական նշանավոր գրողներ՝ Միրզա-Փաթալի Ախունդովը և Միրզա-Շաֆին, վորոնք Արովյանի պաշտոնակիցներ էլին նույն դպրոցում:

Այս տեսակետից ուշագրավ փաստաթուղթ է Արովյանի գիմումը Անդրկովկասյան դպրոցների վարչությունը, Թբիլիսիի գավառական դպրոցում՝ առաջին իսկ դասարանից հայերեն և վրացերեն անցնելու մասին:

ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐ ԲԱՐԵՆՆԻՌԻԹՅԱՆ,

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐ, ԱՐՔՈՒՆԻ
ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՅԵՎԳԵՆԻՅ ՈՍԻՊՈՎԻՉ ՀԱՍՍԵՆ ՄԻԼԵՐԻՆ

Թիֆլիսի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչից

Ր Ա Պ Ո Ր Տ

Ինձ հանձնված դպրոցի աշակերտների ծնողներից շատերը, և մինչև իսկ, կարելի չէ ասել, ամենքը խնդրում են ինձ, վոր առաջին դասարանում դասատրվի իրենց գավակներին, հայ ու վրաց լեզուները: Նրանց այդպիսի ցանկության բավարարություն տալու համար, ցանկություն, վոր բարի նպատակ ունի այն մտքով, վոր բարձր դասարան փոխադրված աշակերտները հետագայում դժվարություն են քաշում այդ լեզուների գիտություն մեջ, վորոնք չեն դասատրվել առաջին դասարանում:

Յես, համակերպվելով հասարակության ցանկությանը, նամանավանդ վոր տեղիս գավառական դպրոցի աշակերտները մեծ մասով հայեր են, հարկավոր եմ համարում այդ մասին

հարգանքը գեղուցել Ձերդ բարեծննդության և խոնարհաբար խնդրել թույլ տալ դասավանդել աշակերտներին հայ և վրաց լեզուները, ինչպես վոր այդ կատարվում է մյուս դպրոցներում:

Թիֆլիսի գավառական դպրոցի հաստիքավոր
տեսչի պաշտոնակատար Խ. ԱՌՈՎՅԱՆ

Պայքարելով հանուն անգղական ժողովուրդների և նրանց կուլտուրական շահերի, Աբովյանն իր համար կռվան է ընտրել հասարակությունը:

Խոսելով ծնողների անունից, անշուշտ Աբովյանն ավելի համարձակ է դառել և նրա խոսքը հնչել և առավել ծանրակշիռ ու ազդեցիկ: Անդրկովկասյան դպրոցների վարչությունը վերջ ի վերջո հարգել է Աբովյանի խնդիրը:

Իբրեւ լավագույն և հանգուցն քաղաքացի Աբովյանն անհաշտ վերաբերմունք է ցուցաբերել իշխանավորների կամայականությունների նկատմամբ, վերի պատճառով մեծապես տուժել է:

Պիտի ասել, վոր իբրեւ տեսուչ, նշանակում է իբրեւ ցարական պաշտոնյա, նա անբավարար հատկությունների տեր է ճանաչվել, վորի պատճառով և 1843 թվին արձակվել է պաշտոնից:

Թբիլիսիի գավառական դպրոցում աշխատանքի անցնելուն պես, Աբովյանն իր տանը հիմնում է մասնավոր պանսիոն, վորտեղ սովորում են գերազանցապես հայ յերեխաներ: Սկզբում նրանց թիվը փոքր էր, սակայն 1839-ին, յերբ Աբովյանն ամուսնանում է գերմանուհի Նմիլիա Լոոդենի հետ, նրա հնարավորությունները լայնանում են և դրա հետ մեկտեղ մեծանում է աշակերտների թիվը, հասնելով 25-ի:

Պանսիոնն այն ասպարեզն էր, վորտեղ Աբովյանը մի վորոշ ժամանակ, հսկող աչքից հեռու, կարողացավ ազատորեն կիրառել իր մանկավարժական հայացքները, ըստ ամենայնի հասնելով խոշոր եֆեկտի: Ահա թե ինչ է դրել Աբովյանի պանսիոնի մասին գիտնական-ճանապարհորդ Մորից Վագները. «Այս դպրոցը շատ անգամ գացի ու հայ տղոց հառաջադիմությունը վրա շատ զարմացա: Տասը, տասնուչորս տարվան տղաք աղեկ կը կարգան ու կը գրեն հայերեն, վրացերեն, թաթարե-

րեն, ռուսերեն, գերմաներեն ու գաղիերեն: Մտուզիվ շատ զարմացա. գերմաներեն աղեկ շեշտելով կը խոսեյին ու վարպետին իմ առջեւ դրել սոված բաներեն տեսա, վոր գերմաներեն լեզվին կազմության աղեկ տեղյակ եյին. իմ առջեւ Կեթեյին ու Շիլլերին գործքերը կկարդային: Ամեն անգամ աս դպրոցը գալուս ու աս կայտառ տղաքը տեսնելուս մեծ ուրախություն կը դգայի, մանավանդ իրենց բարեկամական ու ընտանեկան վարմունքը, քաղաքավարությունն ու վարժությունը զիս շատ կուրախացներ: Իրենց վարպետին վրա շատ սեր ունեյին, վորովրախացներ: Իրենց վարպետին մեջ հառաջացնելու և թե հետեւ թե կը թուլեյան ու գիտություն մեջ հառաջացնելու և թե իրենց հանգստությունը հոգալու շատ փուլթ կտանի»: Վերոհիշյալ տողերից միանգամայն պարզ է դառնում, վոր այսպիսի փայլուն հետեւանքի հասնելու համար Աբովյանը գործադրել է լավագույն մանկավարժի իր բոլոր հատկությունները, իր վողջյեռանդն ու սերը, իր հսկայական կուլտուրան, հարուստ և բազմակողմանի գիտելիքները:

Շատ չանցած, սակայն, համապատասխան պաշտոնական մարմիններն սկսեցին տագնապի ազդանշաններ տալ, արգելքներ հարուցել, գործը հասցնելով այնտեղ, վոր Աբովյանը ստիպված յեղավ մի առ ժամանակ փակել պանսիոնը: Սակայն համառ ջանքերով նրան հաջողվեց ձեռք բերել պաշտոնական թույլտվություն և կրկին բացել այն: Այս անգամ պանսիոնն իր գոյությունը պահպանեց մինչեւ 1843 թվականը, մինչեւ Աբովյանի հեռանալը Թբիլիսիից:

Միևնույն ժամանակ մեր հեղինակին մաշել են կյանքի այլ ձախորդ հանգամանքներ: Նրա գործադրած բուռն ջանքերը Կազանի համալսարանի հայագիտության ամբիոնը ստանանալու համար՝ ի դերե յեւան:

Մերժված ու հալածված սեփական յերկրում, իր իսկ հայրենակիցներից, իր իդեալների իրագործման հույսը Աբովյանը մի պահ կապում է Կազանի համալսարանի հետ: Այնտեղ, հայագիտական ամբիոնի միջոցով նա մտածում էր կազերը պատրաստել հայրենիքում գործելու համար: Այդ նպատակով Աբովյանն Ակադեմիային ներկայացրեց իր յերեք աշխատությունները, («Նախաշավիղ կը թուլեյան», «Քերականություն ըստ Տապալի» և այլն), վորոնք աշխարհաբար գրված լինելու պատճառով գի-

տաղանհան չհամարվեցին: Այն, ինչ վոր Աբովյանի մոտ նոր եր, այն, ինչ հեղինակի կարծիքով ամենակարևորն եր ու անհրաժեշտը պաշտոնական գիտություն և գիտնականի համար, արժեք չեր ներկայացնում: «Բայց յես ամեն բանից ավելի պիտի ցավեյի,—գրում ե Աբովյանը ահ. Ֆրենկին,—յեթե Ակադեմիան նըրանց նպատակի մեջ չթափանցեր և թողներ, վոր խեղճ ժողովուրդը ցերեկը խավարի մեջ շրջեր: Յես կարող եմ գրաբար գրել, բայց պետք ե նախ իրականացնել այն, վոր անհրաժեշտություն ե»: Աբովյանը ուշ գլխի ընկավ, վոր այն, ինչ իր յերկրի, իր ժողովրդի համար հրատապ անհրաժեշտություն եր հանգիստնում, բողոքովին ել հարկավոր չեր նրանց, ում վոր անգիմում եր աշխարհի անկեղծ պարզամտությունը: Հայկական դպրոցների համար կազմած «Նախաշավիղ կրթության» աշխարհաբար դասագիրքը Թբիլիսիի գիմնադղայի ուսուցչական խորհրդի կողմից ևս անվանություն չգտավ այն պատճառով, վոր այդ գրված եր «ռամկական» լեզվով և մեղանչում եր գրաբարի փոփոխում:

Այս մաշող ցավերի մեջ, ճնշող այս ծանր բեռի տակ Աբով-
յանն ունեցավ մի անորի՜նակ բեղմնավոր գրական գործունեյու-
թյուն: Սակայն ստեղծագործական աշխատանքը վոչ միայն չի
մխիթարում, այլ առավել ևս խորացնում է նրա ապրած վող-
բերգությունը, ավելի ցայտուն դարձնում ժամանակի սահմա-
նափակ վոգու և իր իդեալների միջեւ բացված անդունդը: Նա
ստեղծագործում է առանց համոզված լինելու իր գործի հաղթա-
նակին, առանց հավատալու գրողի փառքին:

1843 թվին Արուստանը տեղափոխվում է Յերեվան, նշանակվելով տեղի գավառական դպրոցի տեսուչ։ Այստեղ ևս շարունակվում են նույն դավերն ու մեքենայութունները, ինչվոր Թբիլիսիում էր։ Արուստանին շրջապատում էին մանկավարժական գործին չինոքիկական անտարբերությամբ վերաբերվող, այդ ասպարեղի համար պատահական և ժխանգամայն անպետք մարդիկ։

Ակադեմիկոս Ֆրենկին ուղղած իր 1847 թվակիր նամակում Աբովյանը գրում է. «Ա՛խ, յեթե միայն պարոն մինխատրը կամենար գիտենալ, թե ինչ դրության մեջ են այստեղի դպրոցները, Միայն ավելորդ փող է, փոր կորցնում է արքունիքը,

խակ պատահանիները խորտակում են սիրուն ժամանակը... Թեև խոս-
տում ես այդ մասին, քեզ հալածում են, վորպես աղանգավորի,
չես խոսում՝ ստացվում է խայտառակ մի դրուեթյուն։ քո աչքի
առաջ, տարեց-տարի վրոքի տակ են տրվում արձուհիքի և քո
խակ հայրենիքի շահերը։ Վոչ թե ուսուցիչների ուճիկը բար-
ձրացնելով է, վոր պետք է վերջ դրվի անտանելի այդ դրու-
թյանը, այլ բարվոք կազմակերպություն մայնելով, բանիմաց
մարդիկ նշանակելով, իրենց գործը սիրով ու յեռանդով առաջ
տանողներին խրախուսելով։ Նվիրական խոսք եմ տվել հան-
գուցյալ Պարբոտին, անմոռանալի իմ դաստիարակչին ու բարե-
կամին, չթողնել յերբեք ուսուցչական առարկեզը, անգամ յեթե
կամենահրապուրելի կարիերն իսկ բացվելու լինի իմ առաջ։ Այ-
սուամենայնիվ հիմա գրեթե ստիպված եմ անելու այդ քայլը,
քանի վոր տասն ու մեկ տարի յե տեսնում եմ այս ուստինան
և անկարող եմ վորյեկե բան անել զրա դեմ։ Լավ է մենակ 500
աշակերտ ունենաս, քան կրթություն տաս 50 աշակերտի, 5 ու-
սուցչով, վորոնք վոչ մի բանի պետք չեն»։

Աբովյանը փաստը չէր համազանցնում։ Խիստ արժեքավոր է մահապալանդ Կաթլ Կոխի վկայությունը։ «Մինչևիվ հիմա Անդրկովկասը չի տեսել այնպիսի մի սուռացիչ, վորը նման ակերով ու այնպիսի հոգատարությամբ նվիրված լիներ մանուկներին դաստիարակության գործին, ինչպես վոր Աբովյանն է։ Սա-կայն, դժբախտաբար, Աբովյանին չեն ցույց տալիս արժանի վե-րաբերմունք։ Չհնովնիկների նեղսրտությունը հաճախ ու շատ առաջ երևում նրան առաջ տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձրգ-ե խանգարում նրան առաջ տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձրգ-ե առաջ տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձրգ-ե

Պաշտոնակիցները շրջանում չգտնելով աջակիցներ, Արտվա-
յանը գործին սրտացավ մարդիկ և վերոնում հասարակության
մեջ: Նա ջանք և թափում ծնողներին մոտեցնել դպրոցին և հա-
սարակության ու դպրոցի միջև ստեղծված կապի վրա հիմնել

իր աշխատանքները: Մակայն իզուր: Չարչիական վոգու բա-
ցարձակ տիրապետություն այդ պայմաններում, դրամական շա-
հը գերադասվում էր ամեն ինչից: Շահի հետեվից վազող գոր-
ծարար վաճառականն իր յերեսաների կրթությունը դադարեց
պարապ գործ եր համարում: Գնալով ավելի և ավելի հաճախա-
կի էյին դառնում Աբովյանի ընդհարումները քաղաքում «հարգ-
ված» չարչիական իշխող խավի, հոգեվոր իշխանությունների,
պաշտոնական մարմինների և բարձրաստիճան անձանց հետ:

Աբովյանն ապրում էր խռովահույզ և լարված հոգեվիճակ:
Կոնֆլիկտը այն աստիճան է սրվում, վոր նրան համակում է
իշխանություն կողմից ձերբակալվելու և աքսորվելու յերկյու-
ղը: Իր աշակերտ Գեորգ Գեղամյանին գրած մի նամակում նա
վորոշակի կերպով խոսում է այդ յերկյուղի մասին: Սարսափը
ցարական ժանդարմերիայից վաղուց էր բուն դրել Աբով-
յանի մեջ: «Թուրքի աղջիկը» պատմվածքում նա գրում է. «Վոր
լում էյի, թե մեկ մարդի պատիժ տվին, յա բանտը քցեցին,
վոր ասում էյին՝ թե Ռուսաստանից մեծ մարդ ա եկել, վոր
յերկրի հավալն քննի իմանա, վոր կուսակալիցը, յա նախա-
բարիցը (մինիստրիցը) մեկ թուղթ եր գալիս, վոր կառավարու-
թյունիցը (գլխիցիցը) ստուգո՞ղ գիրքը կոնստակին աչքիս
չեր յերեվում, ենալես էյի սարսափում, կարծում, թե ես ա, իմ
վերջի ուր հասել, մոտեցել ա, իմ արած չարությունը լիս ըն-
կել, Պետերբուրգ, Մոսկով, Թիֆլիզ ինձանից գանգատով լըց-
վել են, իմ բարեկամք ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը
ինձ մատներ, ինձ պետք է տանեն սաղ-սաղ թաղեն, յա կախ
տան»:

Ժամանակից առաջ ծնված մարդու տրագեդիան Աբովյանը
Յերեվանում ապրեց ավելի խորն ու ցավագին կերպով:

Մանավանդ խիստ զգալի յեղավ նրա համար Ներսես Աշ-
տարակեցու հասցրած վիրավորանքը: Կաթողիկոսը չհարգեց
Աբովյանի խնդիրը, չկամեցավ նրա աշակերտներից մի քանի-
սին արտասահման ուղարկել բարձրագույն կրթություն ստա-
նալու: Կաթողիկոսից մերժված Աբովյանը վրդովմունքի փայլն
աչքերին, արտասունքները կուլ տալով վերադարձավ հուսա-
խաբ անելու ուրախ համբավի սպասող իր աշակերտներին:
Հարվածը խիստ էր, հիասթափությունը՝ կատարյալ: Ան-

նկարագրելի ծանր էր Աբովյանի վիճակը մանավանդ կյան-
քի վերջին ամիսներին: Նա թողնում է Յերեվանի գավառակտն
դպրոցը, ստանձնելու համար Ներսիսյան դպրոցի տեսչի պաշ-
տոնը, վոր նրան խոստացել էր կաթողիկոսը... Մակայն այս
մի խաղ էր, մի նոր դավ Աբովյանին վերջնականապես խոր-
տակելու համար: Ներսես Աշտարակեցին գրծում է իր խոսքը...

Յեվ այսպես, Աբովյանի բոլոր փորձերն ու ձեռնարկում-
ները ի դերև յիւն, բոլոր ծրագրերը խորտակվեցին: Նա տե-
սավ իր շուրջը վհատեցուցիչ անտարբերություն, բայց հույսի
վռչ մի նշույլ, լույսի վռչ մի շող:

Աբովյանին վիճակված էր սկսել և առաջ տանել ժողովրդի
լուսավորություն պատվաբեր գործն ամենածանր ժամանակնե-
րում. նա ստիպված էր մենակ մաքառել խավարամիտների հըս-
կայական բանակի դեմ: Խիստ անհավասար էր ուժերի հարա-
բերությունը...

Աբովյանն ապրեց մի խորը, դեռ ևս լիովին չպարզաբան-
ված վողբերգություն: Նա ապրեց մոռյլ գիշերի անփարատ խա-
վարում և այդ խավարին կուլ գնաց նրա լուսավոր ու պայծառ
կյանքը:

Դեպի մահ տանող հուսահատություն ծնունդ է Աբովյանի
«Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը» բանաստեղծությունը:

Մնաք բարով, մնաք՝ անց կացած որեր:
Մոռացի՛ր՝ աշխար՝ քեզ տված ցավեր:
Վորդի՛ք, ընտանի՛ք, հրե եք դուք լալիս,
Մարմինս թե փթի, սիրե ձեզ հոգիս:

Ես ճամփեն մեկ ուր պետք է մենք գնանք,
Մահով են կյանքին հասնենք, դինջանանք:
Բայց մեռնիլ յես վոր շուտ ուզում չեյի,
Պետքը դամ ազգիս, ախ՛ առում էյի:

Վհչ յերկար ապրելն եր իմ ուղածը,
Վհչ լավ ուր քաշիլն՝ ախ՛ իմ խնդրածը,
Իմ են քաշած շունչն ել մահ եր աչքիս,
Յերբ չեյի կարում պետք գալ ազգիս:

Իշխանություն թե, կամ փառք ուղեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,

Նստուր համար միայն, վոր հազար մարդի
Աշքի արտասուենքն սրբեմ, վոր չցավի:

Փակ եր աշխարհն, սեւ իմ քաշած ուրն,
Վոր ձեռն չհասաւ, ինչ ուղեց սիրտս վոր:

Արարիչ իմ տեր՝ թե մարդ չիմանա,
Իմ աղօթքն ես եր, քեզ լավ հայտնի ա:

Մարդիք, ախ՛ մարդիք՝ դուք յերբ կդարթնիք,
Վոր սիրտ սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք:

Իմանաք, մեր դրախտն ու կյանքն հենց են ա,
Ով վոր խեղճ ազգի ցավը կիմանա:

1848 թվի ապրիլի 2-ին վաղ առավոտյան դուրս գալով
տնից Արուստան ալիս չվերադարձաւ: Ուր գնաց, անդարձ
կորստյան ինչպիսի ճանապարհով—անհայտ է: Անլուծելի առեղծը-
ված է Արուստանի կյանքի վախճանը:

Անհայտանալուց 3 որ առաջ նա տխուր խոհերի մեջ է ըն-
կել, վոչինչ չի կերել, քիչ է խոսել, չի հանձնել և տանջվել է
անքնությունից: Ինչպիսի մռայլ խոհերով եր լցված նրա գլու-
խը և ինչ փոթորկով հուզված նրա զգայուն սիրտը: Իր վար-
դագույն յերազներն անդարձ կորստից եր հուսահատված, թե
իր դեմ նյութով ուր դավերից խոցված... Յեղ մեկը, և մյու-
սը... Ամենասոսկալին այն եր, վոր չգտնվեց մեկը, վոր բաժա-
ներ նրա անուր վիշտը, վոչ մի հոգեհարազատ բարեկամ, վոչ
վոք հոգի ջերմացնող, հուսադրող մի խոսք չասաց նրան: Ինչ-
պիսի անկատար իրձեր տարալ նա իր հետ...:

Արուստանի կործանումը եզոխատական մի ազատ չէր, այլ
հուսահատ բողոքի արտահայտություն: Զկամենալով համակերպ-
վել ժամանակի պաշտոնական վոգուս, գլուխ ծռել կղերի և
ռեակցիայի առաջ, հավանաբար անձնասպանությունը ել վերջ
տվեց նա իր կյանքին:

ԱՆԵՂՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

Մեծ է, հարուստ ու բազմազան Արուստանի թողած գրական
ավանդը: Բացառիկ է նրա ժառանգության նշանակությունը
հայ գրականության մեջ: Արուստանը բազմաթիվ հեղինակ է:
Նա գրել է վեպ, պատմվածք, պիես, առակ, բանաստեղծու-
թյուն:

Արուստանն է հայերեն աշխարհաբար դասագրքերի առաջին
հեղինակը և մանկական առաջին գիրքը: Նա գրել է և՛ հաս-
կավորների, և՛ մանուկների համար: Ամեն դեպքում ել նկատի
յի ունեցել ժողովուրդը, նրա կուլտուրական մակարդակը, ճաշ-
կը, հետաքրքրության առարկան: «Կարելի ա թե շատ բառ, շատ
խոսք քիչ մի ծանր թվի, բայց այլ ձևով հնար չի կար, չունքի
բանն հնապես պոի շինած, գրած, վոր կարգացողի սրտովն ըլի:
Շատ մութը լեզվով գրիլ հնապես եմ կարծում, թե մեր լավ-
լիքը չի գալ»: Արուստանը ժողովրդի մարդ եր, իր ստեղծագոր-
ծության ակունքներով ու վոգով սերտորեն կապված նրա հետ:
Նա առաջինն ըմբռնեց, վոր ժողովրդի հետ կապված արվեստը
միայն կարող է լինել կենսունակ, իսկական արվեստ: Ժողովրդի
վշտով, նրա ազատ, լուսավոր ու յերջանիկ կյանքի կարոտով է
ստեղծված Արուստանի ստեղծագործությունը: Արուստանը առ-
ջինը գիտակցեց, թե ինչ նշանակու-
թյուն ունի ժողովրդական բա-
նահյուսության անսպառ ու ջինջ աղբյուրը, և ինքն ազահաբար
խմեց այդ կենսաբար, անմահական աղբյուրից:

Արուստանը հիմնալի գիտեր հայ և հարեան ժողովուրդների
Ֆոլկլորը: Նա վաղուց ի վեր սովորություն է ունեցել շրջա-
թողվել մեջ, լսելու և գրի առնելու նրանց յերգերը, զրույցները,
հեքիաթները:

Մերել է մանավանդ խոսեցնել՝ ծերերին և իր գրվածքնե-
րում ոգտագործել նրանցից լաճները: «Վերք Հայաստանի» վե-
պում՝ կարելի չի ցույց տալ այդպիսի շատ կտորներ:
Հանդես գալով այնպիսի ժամանակ, յերբ մեր գրականու-

Թյունը ներշնչված եր կրոնական վոդով և սպասարկում եր յե-
կեղեցուն, յերբ կղերը և կղերամիտ մարդիկ ձիգ եյին թափում
արհեստական յեղանակով կյանք ու կենդանություն հաղորդել
վաղուց մեռած գրաքարին, աչքի առաջ ունենալով ժողովրդին,
նրա արդեն հրամայական դարձած պահանջներն ու շահերը, Ա-
բովյանն անհաշտ պայքար սկսեց գրականության հին, վաղուց
արդեն անպետքացած տրադիցիաների դեմ: Նա իր հոգու ամ-
բողջ զորությամբ բողոքեց, վոր հին գրականության կողմից
աչքաթող և արվել ժողովուրդն ու նրա կյանքը: «Խնչ կա յեկեղե-
ցու վրա յա, աստծու ու սրբերի»,—գրում ե Աբովյանը «Վերք
Հայաստանի» վեպի առաջաբանում, քննադատելով մեր հին
գրականության կեղծ դասական ուղղությունը, կրոնական սխո-
լաստիկ վոդին: Այդ նույն առաջաբանում նա շեշտակի կերպով
դնում ե գրականությունը ժողովրդի շահերին ի սղաս բերելու,
ժողովրդի համար գրելու պահանջը: Աբովյանը ցանկանում
ե մոտ, մատչելի ու հարազատ լինել միայն ժողովրդին, ծառա-
յել «ազգին», իսկ ազգը նրա համար «հարիւր հազարն» եր: «Գրա-
բառ տասը կլի վոր հասկանային, բայց հարիւր հազարի համար
թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր վոր ազ-
գը են լեզվով չի խոսում, են լեզուն չի հասկանում, սաքի հենց
բերնիցդ ել վոսկի վեր ածիր . . .»: Տարիներ շարունակ Աբով-
յանն ունեցել ե ժողովրդին վորևե ձևով ոգտակար լինելու ան-
հուն ցանկություն, նրան իր միտքն ու իղձը, իր սերն ու սիր-
տը հայտնելու բուռն վափազ. այս մտքով ե նա աղբել ու թե-
վավորվել: Բայց այդ վոգեվորության լուսավոր բողոքներին հա-
ջորդել ե հուսահատության մռայլ խավարը, քանի վոր նա իր
առջև տեսել ե անանցելի խոչընդոտներ, անհաղթահարելի ար-
գելքներ: «Վնչ քսան-յերեսուն տարուց ավելի ա՛մ իմ ազիզ հեր,
իմ սիրելի ազգ, վոր սիրտս կրակ ա ընկել, երվում, փոթոթվում
ա, գիշեր, ցերեկ լացն ու սուքը իմ աչքիցս, ախն ու ոխը իմ
բերնիցս չի պակսում, այ իմ արյունակից բարեկամք, վոր
մեկ միտքս ու մուրազս ձեզ պատմեյի ու հետո հողը մտնեյի»:
«Բայց ախ՛ լեզուս փակ եր, աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրտս
խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարճ, գանձ չունեյի, վոր գործով
ցույց տայի ուղածս, անունս մեծ չեր՝ վոր ասածս տեղ հասնի,
մեր գրքերն ել գրաբառ, մեր լեզուն ել անպատիվ, վոր սրտիս
հասրաթը խոսքով հայտնեյի»:

Արովյանը իշխանավոր չէր և վոչ ել հարուստ մեծատուն, սակայն նրան տրված էր խոսքով իր սրտի հասարթն հայտնելու մի հզոր կարողություն, արվեստագետի շողշողուն տաղանդ։ Քայց հենց այստեղից ել սկսվում է նրա վողբերգությունը։ «Յես ել էյի ուզում» վոր ինձ վրա չծիծաղեն, չասեն կոպիտ ա, հիմար ա, վոր քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն չգիտի, յես ել էյի ուզում, վոր ասեն. «ո՛հ, հնալես խորը, խրթին շարադրել գիտի, վոր սատանան ել միջիցը մեկ բառ չի կարող իմանալ, հասկանալ. . .»։

Արեովյանը կանգնում է ծանր յերկընտրանքի առաջ, գրել աշխարհաբար, ժողովրդին հասկանալի լեզվով, «վոր մեր խալիխ սրտովը ըլնի», զոհել առուհն, փառք, ծաղրվել ու արհամարվել թե՛ հրաժարվել ժողովրդից, յերես դարձնել նրա շահերից, գրել գրաբար, մեծարվել և փառքի տիրանալ: «Եսպես բաները մտածելով, որս ու ումբոս մաշվել եր: Շատ անգամ ուզում եյի իմ գլուխս մահու տամ, չեյի իմանում» թե սրա չարեն ի՞նչ կլինի: Թող լսողը չհավատա, ամա ես ցավն հնպես եր սիրտս առել, վոր շատ անգամ գժվածի պես ընկնում եյի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, ել յետ սիրտս լիքը տուն գալիս»:

Այն ժամանակվա պայմաններում հեշտ չէր յեղ գտնել
բայց և անհնարին չէր այդ Աբովյանի համար: Յերկարատեղ ներ-
քին պայքարից հետո հարցը լուծվեց հոգուտ աշխարհաբարի: Ժո-
ղովրդի սերը հաղթեց. «Թող ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լե-
զուս բաց ա ելել իմ ընտիր, ազիր, իմ սրտի սիրեկան ազգ:
Դուս բաց ա ելել իմ ընտիր, ազիր, իմ սրտի սիրեկան ազգ:
Թող տրամաբանություն գիտեցողը իրեն համբյարի համար գրի,
յես, քո կորած, շվարած վորդին՝ քեզ համար»:

Յեւով այսպէս, ընկնում ե վիպասանի լեզվի կապը, միտք
կաշկանդող ողակը փշլվում ե, իսկ ժողովրդի ե հայրենիքի սե-
րը թեկավորում նրա ծով միտքն ու վառ յերեւակայությունը:
Արովյանը բռնվում ե ստեղծագործական վոգեվորության մի ա-
նորինակ տենդով, ապրածն ու լսածը վերակենդանանում ե նրա
հիշողության մեջ, կրակ կտրած հեղինակի գրիչը ալրող խոս-
քեր ե արտադրում: Այդ չսառցող ջերմությունն ե, վոր անց-
նում ե մեզ, յերբ յուրաքանչյուր անգամ կարդում ենք «Վերք
Հայաստանի»-ն:

Այսպիսի անորինակ ծանր ու ցավատանջ յերկունքով

ճնունդ առավ հայ նոր աշխարհիկ գրականութեան անդրանիկ, ուստի և ամենասիրելի գովակը՝ «Վերք Հայաստանի» անմահ գիրքը:

Հայ գրականութեան այդ նշանավոր տարեթիվը հանդիսացավ 1840 թվականը:

Արուսեան իր վեպում առաջին անգամ հոգի վեր հանող, ի խորոց սրտի խոսք ասեց մեր ժողովրդին: Նա ապացուցեց, վոր «կոպիտ ու խալ» աշխարհաբարով կարելի չէ դատարկել մարդկային զգացմունքները, անհուն ծովը, արտահայտել մարդկային մտքի ամենանրբին շարժումները: Նա փայլուն կերպով իրազեկեց այն, ինչ վոր այնպես հրամայաբար պահանջվում էր գրողից: Սեր, բարեկամություն, հայրենասիրություն, ծնող, գավառ, մահ, մի խոսքով այն ամենը, ինչ վոր կազմում են մարդկային կյանքի բովանդակությունը, դառան Արուսեանի ներշնչման, ստեղծագործության առարկաները:

Արուսեանը վոնջացրեց գրականութեան հին տրագիկոսանքը, ստեղծելով նոր սկզբունքներ: Նա հեղեղի ուժով և սրընթացությամբ առաջ տարավ մեր նոր գրականութեանը, խորտակելով նրա ճանապարհին ընկած խոչընդոտները, սրբելով, տաշակելով ինչ վոր հին էր ու փտած:

Արուսեանը բացեց հայ մոր գրականության բարեգուշակ գարունը...

Հայկական վեպի պատմության մեջ չենք կարող ցույց տալ այնպիսի մի գործ, վորն այս կամ այն չափով առնչվեր «Վերք Հայաստանի» վեպին և հանդիսանար դրա նախորդը: Այս իմաստով Արուսեանի «Վերք Հայաստանի»-ն ավելի մի խիզախ թուխք է, քան մեր գրականության ողինտափ զարգացման հետևանք: Դա մի եղբայր կազմող յերեվոյթ էր, վոր շնորհաբերեց և հետևեցավ իր հետևողները հանձին Պետլյանի, Աղայանի, Թումանյանի և Իսահակյանի, գրողներ, վորոնք Արուսեանի ժողովրդական սկզբունքների շարունակողը և զարգացնողը հանդիսացան: Այս անունները սերտ կերպով դրված այն ողակներն են, վորոնք կազմում են մեր նախախորհրդային գրականության առողջ և ամուր վոդնաշարը: Ժողովրդայնության սկզբունքը, վոր գալիս է մեր գրականության հեռավոր անցյալից, «Վերքի» մեջնոցով նոր ուժով ավանդվեց մեր նոր գրականությանը:

Բ

«Վերք Հայաստանի» վեպում պատկերված է 19-րդ դարի 20-ական թվականների հայ իրականությունը: Դա Հայաստանի համար պատմական մի այնպիսի ծանր ժամանակաշրջան էր, յերբ այնտեղ ապրող ժողովուրդները, հատկապես հայերը, ծվատվում էին պարսիկ սարգարների արյունոտ ճիրաններում: Ժողովուրդն ապրում էր ստրկական կյանքով, յերկիրը վեր էր ածվել տառապանքի մի դնդանի, ամեն ինչ յենթարկված էր Սարգարի քմահաճույքին, բոլոր սրբությունները վտանահարվում էին նրա ապուրեն ցանկություններին բավարարություն տալու համար: «Վոչ տունն էր իրանը, վոչ ապրանքը, վոչ ջանը, վոչ ողորդադրը»: Իբրև բռնակալության սիմվոլ Արուսեանը նկարագրում է Յերեվանի բերդը, այդ «հազար գլխանի գեվը», վոր կուլ է տվել տասնյակ հազար անմեղների: Չնայած ժողովրդի այն ժամանակվա իշխող խավերը՝ աղայությունն ու հոգևորականությունն առկամ համակերպված այդ բարբարոս կարգերին քարոզում էին հնազանդություն, բայց և այնպես ժողովուրդը չէր հաշտվում իր վիճակի հետ, չէր ընկճվում բռնակալ ուժի առաջ: Ժողովրդի մեջ կային ըմբոստ վոգդներ, վորոնց անկարելի չէր ընկճել սրով և բանտով. նրանց վոգի և համարձակություն էր տալիս հայրենիքի և ժողովրդի ազատության գաղափարը: Աղայան հայ ժողովրդի հերոսության մարմնացումն էր Արուսեանի համար:

Ահավասիկ «Վերք Հայաստանի» վեպի համառոտ բովանդակությունը:

Բարեկենդանի տոնին վիպասանի հայրենի գյուղը, Քանաքեռը, արտակարգ ուրախության մեջ է: Յերեվանի գյուղերը Աղասու գլխավորությամբ ջիբիդի յեն գուրս յեկել գյուղի կալիքը, իսկ ծերերը ողաներում նստած կենացներ են մաղթում և զվարթացնող բաժակներ դատարկում: Բայց շուտով այս ընդհանուր ուրախությունն ընդհանուր սուգի յե փոխվում: Յերեվանի Սարգարի ֆառաշները չար դեվերի պես սարսափ են տարածում վոլջ գյուղում: Նրանք յեկել են Սարգարի հարեմը առնելու գեղեցիկ Թագուհուն, իր անմիթիթար ծնողի միտնաբերին: Մոր սիրտ մղկտացնող հաբայից զարհուրած գյուղացիք մոռանում են և՛

տոն, և՛ ուրախութիւն: Բայց հիւ եր իր գլխից ձերք վերցրել՝
վոր պաշտպաններ նրանց, հիւ կհանդգնեն դեմ կանգնելու Սար-
գարի հրամանին. «Սարգարի հրամանին սարը չի դիմանա»:

Այն պահին, յերբ ամբողջ գյուղն ահից քարացած դիտում
է Սարգարի ֆարաշների բաժնարարութիւնը, հանկարծ արծաթի
սրընթացութեամբ հայտնվում է հսկա Աղասին, սրի կատաղի
հարվածներով թուցնում ֆարաշներից մի քանիսի գլուխը, իսկ
մյուսներին փախուստի մատնում: Աղասին մի խումբ ընկերնե-
րի հետ հեռանում է Փանաքեռից: Հայտնվելով մերթ այստեղ,
մերթ այնտեղ, նա քաջաբար կռվում է ժողովրդի ստրկացնող-
ների և բռնակալների դեմ: Աղասու քաջերի թիւը գնալով մե-
ծանում է, նրանք նվաճում են ընդհանուր սերն ու համակ-
րանքը: Վրա յե հասնում ունս-պարսկական պատերազմը: Միա-
նալով ունսական բանակին, Աղասին անսպասելի խորտակիչ
հարվածներ է հասցնում հակառակորդներին ու թուլացնում նը-
բանց ուժը: Ռուսական բանակի հետ Յերեւան մտնելով, նա
շտապում է ազատել հորը, վոր տառապում էր բերդում: Հոր և
վորդու ջերմ գրկախառնութեան պահին զնգանում թաղնված
ֆարաշները սրախողիսող դետին են տապալում քաջ Աղասուն:
Հերոսի հոր ապրած անսահման դերախութիւնը տեղի յե տալիս
խորը կսկիծի. նա չի դիմանում վայրկյանաբար իրար հաջորդող
այդ ծայրահեղ զգացմունքներին և նույն րոպեյին անշնչացած
ընկնում է վորդու դիակի վրա:

«Վերք Հայաստանի» վեպում Արուստանին հուզում են հա-
րուրավոր հարցեր, բազմաթիւ ու բազմազան այնպիսի խնդիր-
ներ, վորոնք հասունացած լինելով՝ իրենց շտապ լուծումն են
պահանջում: Վիպասանը չի կարողանում նրանց կողքով ան-
տարբեր անցնել, և այդ է պատճառը, վոր նա հաճախ ընթեր-
ցողի ներդրամութիւնը խնդրելով, ընդհատում է բուն պատ-
մութիւնը, շեղվում մերթ այս, մերթ այն հուզող հարցի կապակ-
ցութեամբ և զիգզագ ու վորորուն ճանապարհներով կրկին վե-
րադառնում հիմնական ուղուն: «Լալ չի սկսած բանը թողնել ու
եսպես քարոզ ասել, յես ել գիտեմ, ամա սիրտս չի դիմանում,
թիւն անեմ»: Ժողովրդի վիշտը, անլուր տառապանքը հեղինակին
շատախոս է դարձնում. երվում, կսկծում է նրա սիրտը, շատ ան-
գամ նա անկարող է լինում զսպել իրեն ու հույզերի տարերքին

անձնատուր յեղած՝ գնում է ու մեկ ել հանկարծ ուղքի գալիս. . .
«Բայց վա՛յ ինձ, հւր հասա, հւր տարալ ինձ իմ կսկիծը, իմ եր-
ված սիրտը: Լեզուս չի, վոր խոսում ա, հոգիս ա, վոր զգում ա,
ազգիս արինը առաջիս թափում, իմ հայրենիքը առաջիս քան-
դելում, իմ սիրելի աղբոր աղի արտասուքը ու դառը սուքը՝ սիր-
տըս երում խորովում: Ինչպես բերնիս հուպ տամ, արինս քթով
ա դուրս գալիս, աչքս կայծակին տալիս»:

Արուստանը հաճախ դիմում է ընթերցողին, խոսում նրա հետ,
աղաչում-պաղատում նրան համոզվելու, ճիգ է անում իր հուզ-
մունքը նրան հաղորդելու, իրեն վշտակից ընկեր դարձնելու և
այդ կերպ մխիթարվելու: Հեղինակը միշտ ընթերցողի հետ է.
վոչ թե գրքի մեռած տառերն են խոսում, այլ ինքը, կենդանի
հեղինակն է մեզ հետ զրուցում, մեզ պատմում մի հուզող վիշտ,
մեր ժողովրդի գլխով անցած գնացած մի ծանր պատմութիւն:
Հեղինակն ամենից շատ է խոսում, բոլորի հետ հուզվում, ան-
ցող-դարձող դեպքերին նա չի կարողանում սառնասիրտ նայել:
Նա վոչ միայն մարդկանց հետ է խոսում, վոչ միայն մարդիք
են նրան մխիթարում, այլ և բնութեան հետ, բնութիւնն ել է
արձագանքում վիպասանի բուռն ապրումներին: Բնութիւնն Ա-
րուստանի գրչի տակ կենդանանում, լեզու յե առնում, սիրտ ու
զգացմունքներ, միտք ու խոհեր ստանում ու խոսում նրա հետ:
Բնութիւնն ել հեղինակի հետ մեկ տեղ ուրախանում է ու տըխ-
րում, նրա պես անզուսպ կրքով բռնկվում չար մարդկանց ու
չար գործերի դեմ: «Ամպերը ոխալ գլխանի վիշտալի նման՝ յերկըն-
քիցը ճուրակ յեղած՝ վոր բերանը չեյին բաց անում, խփում, ու-
զում եյին վոր սաղ յերկինքը կում անեն, ծամեն, փշուր-փշուր
անեն ու ել յետ հազար թիքա արած ածեն անիրաւ մարդի գլխին՝
վոր վոչ յերկնքիցն ա պատկառում, վոչ աստվածանից վախե-
նում, վոչ ջուրը իրեն որինակ առնում, վոչ հողից մեկ խրատ
վերցնում, վոչ իր խեղճ հոգու ներքին ձենը լսում. . .»:

Չարը պատժող բնութիւնն անմեղին, խեղճին, թուլին, ան-
պաշտպանին հովանավորում, մոր պես իր գրկում պատսպա-
րում, թաղցնում է, նրա վիշտն է լալիս, նրա սուգն անում.
«Յերկինք, յերկիր, սար, ձոր՝ ախանջ աչք խփել, լալիս, սուգ
եյին անում, գոշներին ծեծում, գլխներին տալիս, յերեսները
պոկում, պոճկում, ամպը ուզում էյին Խղարաքիլիսեն վերել քա-

շեն, անդունդք իրանց ծոցը քաշեն պահեն, քար ու հող իրար կտրատում, սպանում եյին...»:

Խճճված իրեն հուզող հարցերի լարերին թոսում, նա հաճախ կորցնում է պատմության թելը, յերբեմն հակասում իրեն... Բայց կրկին տարերքի ուժգին մղումով նա գտնում է կորցրած հունը:

«Վերք Հայաստանի»-ն Աբովյանը գրել է անասելի կրքով, մեծ լարվածությամբ, ասես շունչը պահած: Ստեղծագործական այդ բուն կրքի ու լարվածության ուժն արտահայտվել է նրա հախուռն վոճի, յերկար ու վոլորուն նախադասությունների և անսովոր ու անորինակ պատկերների մեջ: Յերևանի բերդն է նկարագրում, թե Ջանգուն, ձմեռը թե ամառը, յերկիրն իր հրաշալիքներով, թե յերկիրքը փոթորկի ու կայծակնահարության պահին, ուրախություն է արտահայտում, թե վիշտ, հերոսների արտաքինն է պատկերում, թե ներքինը, իր ապրումներն է պատմում, թե ուրիշներ—բոլորը, բոլորն այնքան յուրորինակ ձևով է կատարվում, այնքան տարբեր ընդհանրացած, բազմաթիվ հեղինակների մոտ կրկնվող միատեսակությունից, վոր յերբեք չի կարելի Աբովյանինը չճանաչել, ուրիշին հետ շփոթել:

«Վերք Հայաստանի»-ն ստեղծվել է մի ժայթքումով, հրակայական տաղանդի և ծով դպացմունքի ահռելի ուժով: Այստեղ մարդկային տարերքի ուժը մրցում է բնության ուժերի հետ—հեղեղի, փոթորկի կամ վորոտի հետ: Հուզականությունը վեպում հաճախ այնպիսի չափերի յե հասնում, վոր անհնարին է դառնում այն արտահայտել արձակի միջոցով, ուստի արձակը բնականորեն վեր է անվում—չափածոյի: Այդ անցումը չի կատարվում հանկարծակի, այլ նախապատրաստվում է, հուզականությունն աստիճան առ աստիճան աճելով, բարձրանալով հասնում է այն կետին, վորից դենը պրոզան փոխվում է պոեզիայի: Ամբողջությամբ վերցրած «Վերք Հայաստանի»-ն առավել մի պոեմ է, քան վեպ:

Աբովյանը «Վերք Հայաստանի»-ն գրելիս նախ և առաջ նկատի յե ունեցել այն, թե ի՞նչ ձևով, ի՞նչ կերպ եյին ժողովրդից սիրված աշուղները մեջլիսներում պատմում, շարադրում իրենց զրույցները, հերոսական պատմությունները, վեպերը: Աբովյանն ուրիշ փափագ չուներ, քան ժողովրդին հասկանալի և հաճելի մի գործ հորինել: Իզուր չէ, վոր նա իր վեպի առաջա-

բաժնում ասում է. «Ասեցի ինձ ու ինձ, արի մեկ աշըղ ել դու դառ, ինչ կըլի կըլի»: Յեվ իրոք, հետևելով աշուղների որինակին, նա իր վեպը պատմում է պարզ, բոլորին հասկանալի լեզվով: Հեղինակն իրեն զգում է աշուղի դերում, աշուղ, վորը մեջլիսում նստած պատմում է իր վեպը և, ունկնդրող հասարակությանը թարմացնելու համար, մեջ ընդ մեջ յերգում: Դրանով է բացատրվում Աբովյանի վեպի յերգախառն լինելը:

Ժողովրդական ձևերից բացի, Աբովյանն ոգավել է Ֆրանսական և գերմանական կլասիկ գրականության, մասնավորապես Ռուսսոյի, Գյոթեյի և Շիլլերի փորձից: Արեվելյան և արևմտյան կուլտուրաների մի հետաքրքիր ու յուրորինակ խաչաձևման արդյունք է «Վերք Հայաստանի»-ն: Աղասին, իբրև ծրման արդյունք է «Վերք Հայաստանի»-ն: Նույն դեր իրականության կոնկրետ պատմաշրջանի, հիմնականում կերտված է արեվելյան ավանդավեպերի կիսալեգենդար հերոսների որինակով: Մյուս կողմից նա հիշեցնում է մերթ հայրենիքի ազատության համար մարտնչող Վրկեմ Տեղին, մերթ՝ բռնության և անարդարության դեմ ծառացող Կարլ Մոորին և մերթ՝ խորհրդածող ու թախծոտ Վերթերին, վոր ձգտում էր հասկանալու բնության իմաստը, պարզելու բնության և մարդու փոխհարաբերությունը՝ ներդաշնակություն գտնելու համար նրանց մեջ:

«Վերք Հայաստանին» մի դործ է, վոր խարսխված է իրականության վրա: Դա պատմական վեպ է և իր մեջ անդրադարձնում է մի ամբողջ ժամանակաշրջան իր կարեվորագույն հարցերով, ժամանակի կողմից առաջադրած խնդիրներով, խնդիրներ, վորոնց հեղինակն իր ժամանակի համար հիմնականում ճիշտ—ոեալիստական լուծում է տվել:

19-րդ դարի 20-ական թվականներին մեր ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական վիճակն ու նրա պայքարն իր անկախության համար, նրա հեռավոր ու մոտիկ ձգտումներն իրենց իրական արտահայտությունն են գտել այդ վեպում: Խորը ոեալականությամբ Աբովյանը տվել է հայ գյուղի տնտեսական և քաղաքական պատկերը և իր վեպի այդ կողմով հանդիսացել Պոռյանի և մեր մյուս գյուղագիրների ուսուցիչը: «Վերք Հայաստանի»-ում կենդանի գծերով տրված է նաև Սարգսրի Յերևան իր քաղաքական և տնտեսական կյանքով ու բարքերով: Աբովյանն

առաջին հեղինակն է, վոր ասել է առևտրա-վաշխառուական կա-
պիտալի ու նրա ներկայացուցիչների բնորոշ գծերը, պարզել է
քաղաքի և գյուղի փոխհարաբերությունը, նախատեսել այդ հա-
րաբերության զարգացման տենդենցը—գյուղի ապագա քայքա-
յումը: Վերջապես պայքարը հանուն նոր լեզվի, նոր գրականու-
թյան իրեն ժամանակի ունիլ պահանջ, իր ցայտուն արտահայ-
տությունն է գտել «Վերք»-ում: Ժողովրդի լեզուն իր հարստու-
թյան ամբողջ պաշարով, իր պատկերավորությունամբ, իմաստու-
թյամբ ու գեղեցկությամբ Աբովյանի միջոցով մուտք գործելով
գրականության մեջ, իրագործեց ժամանակի ամենառեալ պա-
հանջներից մեկը:

Այս և Աբովյանի վեպի այն առողջ կորիզը, վորից հետա-
գայում աճեց հայ ռեալիստական վիպագրությունը:

Իր եյուրթյամբ հանդիսանալով ռեալիստական գործ, «Վերք
Հայաստանի»-ն ունի ուսմանտիրիմի և սենտիմենտալիզմի ուժեղ
շաղկախ: Աղասին ուսմանտիրական մեթոդով ստեղծված գաղափա-
րական հերոսի ցայտուն որինակներից մեկն է մեր գրականու-
թյան մեջ: Հեղինակը նրան ներկայացնում է իրեն կատարելա-
տիպ, բոլոր բարեմասնություններով ոժտված անթերի և անա-
րատ մարդ: Իր չափազանցված քաջագործություններով Աղասին
յերբեմն հիշեցնում է ժողովրդի անզուսպ յերևակայությունը բա-
տեղծված գյուղացիներգությունների հերոսներին: Թագուհին իր
արտակարգ գեղեցկությամբ և մյուս գծերով վեր է մարդկային
մասնավանդ իր հերոսների զգացմունքները նկարագրելիս: Նրանք
հուզվում են և զգացվում վոչ սովորական ձևով: Աղասին, այդ
ապառաժե տղամարդը, յերեսայի պես արտասվում է ու հաճախ
հուզմունքից ուշքը կորցնում: Թագուհու մոր սուգը այդպիսի
գերզգայնության գլուխ գործոց է:

Աբովյանի վեպի այս հատկություններն իրենց ժամանա-
կին նոր և դրական յերևույթներ եյին: Հակառակ կեղծ-դասա-
կան անկյանք ուղղության, ուսմանտիրիզմ և սենտիմենտալիզմը
գրականությանը բերին կենդանի շունչ, հարուստ զգացմունք-
ներ և զինամիկա:

Աբովյանի վեպը պատկերում է կենդանի մարդուն իր հա-
րուստ ներքնաշարժով, նա ընթերցողի ուշադրությունը յերկ-

նային բնագավառներից հրավիրում է դեպի յերկիր, դեպի
բնություն, զարգացնում է բնության զգացում, բնության սեր,
ստեղծում բնության կուլտ:

Գ

«Մարդի դրախտն ու կյանքը հենց են ա, վոր խեղճ ժո-
ղովրդի ցավը հասկանա...» —ասում է Աբովյանի իր մի բանաս-
տեղծության մեջ: Նրա կյանքի նշանաբանն էլ այդ է յեղել: Հայ
անցյալ դարի գրողներից քչերն են Աբովյանի չափ խորը հասկա-
ցել ժողովրդի ցավը, նրա պես մոտ ու խնամիչական կապեր ունեցել
ժողովրդի հետ: Աբովյանի ամենանշանավոր յերկի, «Վերք Հայաս-
տանի» վեպի մեջ, Նալբանդյանի արտահայտությունամբ, «մարմին է
առել աղբի հոգին, աղբի ներկա վիճակը, աղբի հասկացողու-
թյունը, նրա: Հայաստանի վերքը—հայ ժողովրդի կրած տառապանքն է, վոր,
ինչպես Թումանյանն է ասել, «վերք դառավ, կպավ նրա սրտին»:

«Վերք Հայաստանի» վեպում դարեր առաջ իր անկախու-
թյունը կորցրած հայ ժողովուրդը առաջին անգամ ինքնաճա-
նաչման և ինքնագիտակցման փորձ է անում: Խոշոր պետու-
թյունների արանքում արորված, մոլորված ժողովուրդը կամե-
նում է վորոշել իր տեղը, դերը մյուս ժողովուրդների և պետու-
թյունների շարքում, հանդես գալու վորպես ինքնուրույն ժողո-
վուրդ, իր հարուստ անցյալով և գալիքի հավատով ու հեռանկա-
րով: Աբովյանը նկարագրել է պատմական այնպիսի մի ժամանա-
կաշրջան, յերբ հայ ժողովուրդը պարսիկ Հյուսեյին խանի բռնակալ
լծից ազատագրվելը դարձնելով իր համար կյանքի և մահու խըն-
դիր, ոգնություն է ստանում ռուսական միապետությունից, ըն-
դունում նրա տիրապետությունը, վոր պարսիկ սարդարների
բարբարոսությունների և կամայականությունների համեմատու-
թյամբ անկասկած նվազ ծանր էր: Ռուսական տիրապետու-
թյունը, ինչպես Վրաստանի, Նուրսպես և Հայաստանի համար «չարի-
քի փոքրագույնն էր»:

«Վերք Հայաստանի» վեպով, ինչպես և իր բոլոր գործե-
րով, Աբովյանը ժողովրդի շահերի ջերմ պաշտպանն է,
նրա դարավոր իղձերի ու տենչերի ամենախոր և անկեղծ ար-
տահայտիչը: Ժողովրդի պայքարն ոտար բռնակալների դեմ իր
ազատության համար՝ անա թե ինչն է վոգեվորել Աբովյանին:

«Վերք Հայաստանի»-ն մի խոշոր սոցիալական յերկ ե, վո-
րի մեջ իրենց զեղարվեստական արտահայտությունն ու լուսաբա-
նությունն են գտել ժամանակի այրող հարցերը, քաղաքական,
հասարակական, կուլտուր-լուսավորական բոլոր խնդիրները, լու-
սաբանված եպոխայի. ամենաառաջավոր մաքի տեսանկյունով՝
Յեվրոպայում և Ռուսաստանում պրոգրեսիվ միտքը վաղուց ի
վեր ծառայում եր ֆեոդալական ճնշող կապանքների վերջնական
ու անվերադարձ վոչնչացման գործին, շահագործող գաղափարգերի
դեմ ժողովրդի մղած պայքարի գործին: Մեզ մոտ, հայ կյանքի
առանձնահատուկ պայմանների շնորհիվ, այլ յերանգ, այլ գույն ե
ստանում կուլտուրական-լուսավորական շարժումը. այն կապ-
վում ե ազգային ազատագրական շարժման հետ, ծառայելով ժողո-
վրդի քաղաքական շահերին: Լուսավորական հարցերը Արովյանի
մոտ իբրև անկախ հարցեր գոյություն չունեն, նրանք կապակց-
վում են ժողովրդի քաղաքական ազատության և այդ նպատակի
համար մղվող պայքարի խնդիրների հետ: Այս իմաստով «Վերք
Հայաստանի»-ն մի քաղաքական վեպ ե, գրված հայ ժողովրդի
աղդային կերպարանավորման տարիներին, գործ, վոր մեծապես
նպաստեց նրա քաղաքական զարթոնքին, ազգային ինքնագի-
տակցությանը և ինքնաճանաչմանը:

«Վերք Հայաստանի» վեպում Արուսյանին զբաղեցնող հիմնական հարցը մեր ժողովրդի վիճակն է, նրա քաղաքական դրու-թյունը. սակայն սրան զուգահեռ, իբրեւ սրանով պայմանավոր-ված ամանցյալ խնդիրներ, նա հրապարակ է հանում «ազգի» լու-սավորության, կուլտուրական մակարդակի բարձրացման, քաղա-քական հորիզոնի լայնացման հարցերը, հարցեր, վորոնք իրենց հերթին առաջ են մղում նոր խնդիրներ՝ լեզու, գրականություն, դպրոց և այլն: Արուսյանի խորը համոզմունքով հարյուրամյակներ բռնության ներքո տառապած ժողովրդին կարելի չէ և անհրա-ժեշտ է տեղական, համառ աշխատանքի միջոցով, նոր սերնդին կրթելու ճանապարհով զգաստացնել, նրա մեջ աղատության սեր վառել, պայքարի գիտակցություն արմատացնել: «Մինչև դա-րունը չգա, ծառ չի ծաղկիլ, առանց ամառի պտուղ չի հասնիլ, դու ուզում ես՝ վոր ձմեռվա են սաստիկ ցուրտ, սառած ժամա-նակին վարդի հոտ առնիս քո բաղումը, հասած պտուղ քաղես քո բաղումը, եդ ելած բան ա, կամ կլի՞ ըսկի: Խեղճ ազգի հոգին

մինչև հսոր քաղել են, հազար տարվա յարա ունի սրտումը,
վոր դեռ չի սաղացել, ենքան դառն ալտասուք ա կուլ տվել,
վոր աչքումը լիս չկա, վոչ բերնումը համ, վոչ սրտումը յեղ,
դու հենց ուզում ես՝ վոր հատունք մեկ սհաքումը անց կենան,
խնչպես կլինի»:

Արուվյանը արդարացի դայրույթով դատապարտում է հոգե-
վորականությանը, վոր վոչ միայն չեւ նպաստում ժողովրդի ազ-
գային ինքնագիտակցությանը, այլ և բռնակալ ուժի հանդեպ
քարոզում եւ քրիստոնեական հնազանդություն, ստրկամտու-
թյուն և համբերատարություն: Դեռ ավելին, կղերը հալածում եւ
բոլոր նրանց, ովքեր խաչի փոխարեն սուր եյին վերցնում, ա-
ղոթելու տեղ պաշարում, ում մեջ վառ եւ ազատասիրության
և հայրենասիրության ըմբոստ վոգին: «Քրիստոնեն սրով չի
պետք և իւր բանը յոլա տանի: Նրա թուրը իւր համբերությունը
ու հավատն ա՛հ եղպես արեց մեր հին գեղըցի հիմար Աղասին
եւ, վոր մեկ աղջկա խաթեւ թուր քաշեց ու խեղճ քանաքեռցիք
հնքան ջառմա տվին ու նրա հալըվոր հերը ու գեղի քեղտու-
գեքը՝ ետս հինգ տարի ա բանտումը քոթկումը չորանում, մաշ-
վում են ու աստված գիտի թե վերջը ինչ կլլի, ինքն եւ գո՛ւ
պես ընկել ա սարեասար չափմիշ անում, ճամբա կտրում ու իւր
թշվառ որը ետպես անցկացնում: Ո՛վ ա գիտում, թե վմի քարի
վրա գլուխը վեր կդնի ու ի՞նչ տեղ շներոց, գեւերոց կլլի, Լաճը
էն չի, վոր մարդ գլուխն իրեն քաշի ու տաղ անի, չի, չի՛ սի-
ւեւիք, քանի կարանք մեր գլուխը պահենք, հա կասեն, հա ա-
սենք, չե՛ կասեն, չե՛ ասենք, կասեն՝ նստի՛ր, նստենք, վեր կաց՝
վեր կենանք, մինչև տեսնենք՝ թե բանն ի՞նչ տեղ կըհասնի»: Բիշ հետո ծանոթության կարգով Արուվյանն ավելացնում է.
«Ես խոսակցությունը իմացողը կիմանա, թե ի՞նչ եւ մեր խեղճ
նության պատճառը: Ել յես չեմ ուզում բերանս բաց անել»:

Վանականի դեմ առարկող աշխարհականը, վոր հեղինակի մտքերն ե արտահայտում, հետեյալն ե ասում. «Թուր վոր չու-
նիս՝ գլուխդ կտրում են, ողլուջադդ քաշում, կերածդ հարամ ա-
նում, դատածդ խլում, քեզ ել յետը անում, աշխարհքն ետպես ա,
էնչ կարաս անիլ: Աստված դիւն, հայկանին ել՝ յա չանգ ա որ-
վել, յա պող, յա ատամ, վոր չանկուի, հարու տա, կծի, իր գը-
լուխը պահի»։ Յեւ վայսպես, սեփական անձի, ժողովրդի, յերկրի

պաշտպանութիւնը մի բնական անհրաժեշտութիւնն է, նույն-
քան բնական ու անհրաժեշտ, վորքան յերկրի վրա ապահով
կյանք, յերկնքի տակ ազատ անկյուն ունենալը:

Ժողովրդի ազատութիւնը կգա նրա լուսավորութեան հետ:
«Յարար վոր լավ կարգացող եր ելել յերեսանց ջուկ, ժողովրդին
ջուկ գիշեր ցերեկ խրատ տվել, կարգացրել, լուսավորել եր, հիմիկ
մեր աղգը ես հալին կըլեր»:

Ժողովրդի, հատկապես նրա նոր սերնդի լուսավորութեան
խնդրի իրագործումը Աբովյանը կապում է մտավորականութեան
հետ: Նա պիտի մաքրի քար ու տատասկը ժողովրդի լուսավո-
րութեան ճանապարհից: Նա պիտի կործանի ժողովրդի կյանքը
սահմանափակող չինական պարիսպները և անարգել ուղի բաց
անի լույսի և գիտութեան առաջ: Սակայն, Աբովյանը մի պահ
հուսահատվում է, տեսնելով ժամանակի մտավորականութեան
սառն անտարբերութիւնը դեպի հասարակական կյանքը: Նա
անխնա հարվածում է կղերա-պահականողական պորտաբույծ
մտավորականութեան եզրիստական հակումները, ուսիական բա-
րեկեցութեան, շվայտութեան ձգտումները, նրանց ապականված
կյանքը: «Ախ, մեր կարգացողներ, մեր կարգացողներ, ի՞նչ կը-
լի վոր ինչքան ժամանակ քնի, քեֆի հետ են անցկացնում, ա-
վելի փողի թամահ անում, ենպես բանի թամահ անեն, մեզ
լուսավորեն, իրանք ել թշնամուց-հարամուց ազատվեն, մեզ ել
ազատեն»: «Ախ հազար եսպիսի ցավեր կան սրտումս, համա բե-
րանս փակում են, չեմ կարում ասել»,—դառը կսկիծով յեղբարափա-
կում է Աբովյանը:

Մտավորականութեան հին սերնդից հուսալարված վիպա-
սանը հաստատուն հույսեր է կապում նոր սերնդի հետ: Դիմելով
նրան, Աբովյանը թախանձագին խնդրում է սիրել մայրենի լե-
զուն, վոր ազգի գոյութեան նախապայմանն է, նրա կուլտու-
րայի հիմքը, ստեղծել ազգային գրականութիւն, իբրեւ մեր ժո-
ղովրդի ինքնութեան ապացույց, իբրեւ նրա գոյութեան իրա-
վունք մյուս կուլտուրական ժողովուրդների շարքում: «Ձեզ եմ ա-
սաում՝ ձեզ՝ հայոց նորահաս յերիտասարդք՝ ձեր անունին մեռ-
նեմ, ձեր արեւին զուրբան: Բաս չեք ուղիւ, վոր դուք ել գըր-
քեր գրեք, ազգի միջուկն անուն թողաք, ձեր գրքերն ել ոտար
ազգեր թարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա

անմահ»: Դժվար չէ գուշակել, թե վորքան խորը ազդած պիտի
լինեյին Աբովյանի խոսքերը ժամանակի յերիտասարդ սերնդի
վրա: Նա ինքն այդ սերնդի պարագլուխը հանդիսացավ, իր քա-
րոզած գաղափարների առաջին առաքյալը դարձավ:

«Վերք Հայաստանի» վեպում արծարծվել են հայ վերածնու-
թեան շարժման համարյա բոլոր հիմնական խնդիրները:

Ժամանակի առաջավոր մտավորականութիւնը նրա մեջ
գտավ իրեն հուզող հարցերի պատասխանը: Հայտնի չի, թե ինչ
ցնցող տպավորութիւն գործեց ընթերցողների վրա «Վերք Հա-
յաստանի»-ն սրանից մոտ 80 տարի առաջ: 1858 թ. սկանավոր
վիպասան Պերճ Պոռշյանը «Վերք Հայաստանի»-ն կարգաց անըն-
կարգրելի վոգեվորութեամբ և նրա խորը ազդեցութեան ներքո
հղացավ ու գրեց «Մոս և Վարդիթեր» վեպը: Դադարոս Աղայա-
նի անդրանիկ վեպի հերոսները՝ Արութիւնը և Մանվելը իրենց
լուսավորական գաղափարները քաղում եյին «Վերք Հայաստա-
նի»-ից: Անկասկած է, վոր շատ ավելի խոշոր կլինեի «Վերքի»
դերն ու նշանակութիւնը, առավել խորն ու ուժգին նրա ներ-
գործութիւնը, յեթե այն լույս տեսներ ժամանակին՝ 40-ական
թվականների սկզբին, մինչդեռ նա լույս տեսավ 18 տարի հե-
տո՝ 1858 թվականին:

Դ

Առաջ քաշելով մեր ժողովրդի ապագա վերածնութեան խն-
դիրները, Աբովյանը հասարակական վճիռ խավի հետ է կապել
իր հույսերը, ի՞նչ շահեր է հետապնդել: Գյուղացիութեան մեջ է
տեսել նա մեր կյանքի վերածնութեան առողջ սաղմերը, գյուղն
է համարել այն բնիկը, վորից պիտի առաջանար նոր կյանք: Աբով-
յանը մերժում է կապիտալիզմը, վոր իր հետ բերում էր շահագործում
և քայքայում: Առևտրական կապիտալին նա հակադրում է «ար-
դար յերկրագործութիւնը», վորով աշխատավորութիւնը պիտի
հասներ ցանկալի յերջանկութեան: Աբովյանի մի անտիպ աշխա-
տութեան մեջ կարդում ենք հետեյալը. «Վոչ կույր բախտը կամ
չարչիութիւն, այլ արդար յերկրագործութիւն կարե հասուցանել
դմարդն անհնարին հարստութեան և բախտավորութեան, յեթե
միայն մարդն կարից է պարապել նովալ»: Հայ շինականին չի

պակասում աշխատասիրությունը և յեռանդը, սակայն նա զուրկ է կուլտուրայից, չգիտի իր տնտեսությունը կուլտուրական ձևով վարելու յեղանակը: «Շինականք հայոց, — գրում է Աբովյանը նույն տեղում, — աշխատասեր են, միայն վոչ գիտեն զկերպն աշխատության»: Այս գրությունը լուրջ մտահոգություն է պատճառում Աբովյանին, և նա իբրեւ ժողովրդի սրտակից բարեկամ, նրա տնտեսությունը բարձրացնելու համար ճանապարհներ է վորոնում: 1845 թվին Աբովյանը փորձ է անում գյուղերի համար բերել տալու բամբակի, ծխախոտի, քրքումի և կուլտուրական այլ բույսերի ընտիր սերմեր, ինչպես նաև բամբակազտիչ մեքենա: Այս տեսակետից հետաքրքրական նյութ է տալիս Աբովյանի «Պատմություն Տիգրանի» մանկավարժական անտիպ վիպել: Այստեղ հեղինակի կրթա-դաստիարակչական խնդիրներից մեկն էլ յերեխաների, ինչպես յեւ նրանց ծնողներին մեջ կուլտուրական գյուղատնտեսության պրոպագանդն է: Ունեւոր տընտեսատեր Դիվանբեզը այդ վիճակին հասել է շնորհիվ այն խելացի ու նպատակահարմար միջոցների, վորոնք նա հմտորեն կիրառում է իր տնտեսության մեջ: Դիվանբեզի տնտեսությունը բազմաձյուղ է: Նա չի արհամարում մշակույթի վորեւ տեսակ և, վոր գլխավորն է, նա գիտի անհրաժեշտ խնամք տանել հողի, բույսի, անասունի, թռչունի վրա և այլն:

Թեև 10 տարեկանից Աբովյանը թողել է գյուղը, սակայն յերեք չի խորթացել նրան, մշտական սերտ կապի մեջ է յեղել յուրայինների և համագյուղացիների հետ, ոգնել է նրանց իր բարի խորհուրդներով ու խրախուսանքներով: Քանաքեռցիների հիշողության մեջ յերկար ժամանակ վառ կերպով պահպանվել են նրա խոսքերն ու գրույցները: Ահա Աբովյանի չափազանց բնորոշ գրույցներից մեկը, վոր Ն. Տեր-Վարապետյանին հաղորդել է մի քանաքեռցի: «Գյուղական կյանքը գովելի կյանք է, չպետք է ձեռքից տալ: Մենք թեև ուսումնական ենք, բայց կգա ժամանակ, վոր կզրկվենք մեր վարած պաշտոններից և չենք կարող ապրել քանի վոր անբնգունակ դարձած լինելով, չենք կարող հողը մշակել, վոր միակ միջոցն է կյանքի համար: Աշխատեցեք, ձեր հալալ աշխատանքը ձեռքից միք տալ: Վար ու ցանքը պատվական արհեստ է, աստված որհնել և մշակի ձեռքի նեղությունը: Մենք մեր ղոնախների համար հարյուր ուրբի յենք

մխտում, վոչինչ լազաթ չենք տեսնում, իսկ դուք ձեր ունեցածով շատ պարզ և ուրախ եք անցկացնում, քաղաքացիներին նախանձի ձգելով: Սրանով չեմ ուզում ասել, վոր ձեր յերեխաներին հենց սկզբից տվեք միայն դաշտային աշխատանքի, վոչ դրա հետ պետք է միացնել ուսումը: Բանի վոր դրանով նա կարող է ավելի հեշտ և լավ ապրել: Պետք է յերկուսովս միանանք, այսինքն դուք դաշտայինը սովորացնեք, իսկ յես՝ գրքինը, այն ժամանակ յերջանիկ մարդիկ կունենանք»:

Մարդկային լավագույն բարեմասնությունները՝ պարզություն, շիտակություն, անշահասիրություն, հյուրասիրություն, աշխատասիրություն — կազմում են գյուղացիության խարակտերի հիմնական գծերը: Իդեալականացնելով գյուղը, Աբովյանը Ռուսսոյի պես ժխտողաբար է վերաբերվում դեպի քաղաքը, տեսնելով այնտեղ միայն արատներ, ապականություն և շահագործում: Քաղաքում իշխում է չարչիական վրդին, ժլատությունը: Հարստանալու, փող զիզելու տենչը սպանում է լավ ու մարդկայինը: «Նալլաթ» կարդալով փողին ու նրա կտրողին, Աբովյանը փառաբանում է հողը, հողի վրա գործադրվող աշխատանքը, այդ աշխատանքի արգար պտուղները և դրանց դոն ու յերջանիկ վայելողներին: Ահա թե ինչ է ասում Աբովյանի գյուղացին. «Թեկուղ փողի համ առած՝ թեկուղ իր միսը կերած՝ հասարը մեկ ա: Տաշտումը հաց ունենամ, կարասումը գինի, ջվալումն ալիր՝ հերն անիծած վոր չիվալա ել ըլիմ դարդ անեմ: Ոջախս լիքը ընի, տանըս բարաքյաթ, վորդիքս սաղ սալամաթ, թոդ որը հազար մարդ մտնի, հազար մարդ դուրս գա, ինչ եմ հոգում, հացն աստծունն ա յես ել հետը, ով հասնի թոդ ուտի: Տերին փառք՝ տեղը հլա շատ կա, տղերքս սաղ ըլին, ջանս ապրի: Գըղակա ծուռը կղնեմ, քեֆս արամիշ կանեմ, ով թամբալ ա, թոդ նա դարդ անի»:

Այստեղ արտահայտված է մի ամբողջական աշխարհայացք: Գյուղացին չի մտածում կուտակելու մասին: Նա ազատ է հարստություն դիզելու ախտավոր ու անբնական կրքից: Նրան շատ բան հարկավոր չի իր ընտանիքի հեռավոր ու մոտիկ բարեկամի և ծանոթի, նույնիսկ պատահական անծանոթի հետ: մեն որ ուրախ ու առատ սեղան վայելելու համար: Բնությունը վարձատրում է նրա աշխատանքը: Աշխատավորը միշտ ել գտնում

ե իր որվա ապրուստը, իր մի կտոր հացը ու դրանով գոհ մնում։ «Ի՞նչ պետք է տանենք ես փուչ աշխարհից, դարդակ յեկել ենք, դարդակ կերթանք։ Սաքի վոր շատ ել մալ, դովլաթ ունեցա, աշխարքի տեր դառա հո ելի պըտի հողը մտնիմ, իմն ա մի բուռ հողը, մեկ գաղ կտավը։ Լավ ըլիմ լավ կասեն, վատ ըլիմ՝ վատ»։

Գյուղացին հպարտ է իր հողով, իր ագնիվ աշխատանքով և հողից ու աշխատանքից ստացված արդար վաստակով։ Գյուղացու սիրտը բաց է, ինչպես իր տան դուռը, նրա ձեռքը շռայլ՝ ինչպես իր բարեբեր հողը։ Նա ատելությամբ է լցված դեպի փողատեր քաղաքացին, վորը ժլատ է, անհյուրընկալ, աչքը չռած ուրիշի ունեցվածքին։ Սհա թե ինչու յե գյուղացին ասում. «Քաղաք վոր մտնում եմ՝ հենց իմանաս թե աշխարքը սով ա ընկել. ել վոչ խեր կա, վոչ բարաքյաթ։ Հացն ու ջուրն ել վոր փողով ընի ծախում ու առնում, ել հիմ գուռը գնաս՝ հիմ ձեռք դեմ անես։ Են մարդն ել՝ վոր քո տանը կերել, խմել, ամսով տալով քո աղ ու հացի վրա յե ելել, աչքը աչքիդ առնելիս՝ հենց գիտես՝ թե գյուլլով խփեցին։ Յետեվն ա քեզ դեմ անում, աչքը քամակը քցում»։

Կապիտալիզմի սպառնալիքը լուրջ վտանգ է հանդիսանում նահապետական գյուղի համար։ Գյուղացին նախազգույն է, վոր ժամանակները փոխվում են։ Նոր հարաբերությունների սաղմերը քաղաքից գյուղ են ընկնում։ Գյուղացին քաղաքից վերադառնում է փետրահան յեղած և նոր ու անծանոթ խոհերի մեջ ելնկնում, աշխատում է հասկանալ իր համար նոր այդ յերևույթները։ «Ճոթ առնելիս՝ հո շատն ուզում ա մեկ յերկու շահի փող ենք դատել են ել ա խլի։ Հեյ գիտի ժամանակ հա, հիմ եր տեսի, կամ լսել ավալի սվթա եսպես բաներ. գառն ու գելը ի միասին արածում էյին, հիմիկ կովը վեր են քաշում, վոր տեսնեն թե տալին յարաք Ֆորթ կա, թե չէ»։ «Դու ել, թե ձեռիցդ գալիս ա,— պատասխանում է սրան մի այլ գյուղացի,— դանակը սրիք, մեկ կողմից ել վրա թռիք, աշխարքս թալան թալան ա»։

Կապիտալիզմի ազդեցությունն անբարոյացնող է ու այլասերող։ Մարդը դուրս է գալիս մարդկային բնական կյանքի ճանապարհից։ Չարչիական կենցաղի ու հոգեբանության գծերն սկսվում են պատվաստվել գյուղում։

Արտվյանն ամբողջ ուժով ծառանում է թալանի աշխարհի— կապիտալիզմի դեմ։ Հակադրվելով քաղաքին և առևտրականին, Արտվյանը ծայրահեղություն մեջ է ընկել, իդեալականացրել է գյուղը. գյուղացու տնտեսությունը նախերկայացնում է իբրև լիության և առատություն ծով, վորտեղ միայն ոճի ձուռն է պակաս։ Ամենից լավ իրեն, Արտվյանին եր հայտնի, վոր դրությունը գյուղում այդպես չեր։ Հաքստհառկենին տված նրա տեղեկությունները Մարդարի հարկահանների մասին և ուրիշ շատ փաստեր ցրում են ամեն մի կասկած այդ առթիվ։ Արտվյանն այդ անում է գիտակցորեն։ Նա չափազանցում է գյուղացու բարեկեցության փաստը, գյուղի առավելությունը քաղաքի հանդեպ ավելի ցցուն դարձնելու մտադրությամբ։

Յեթե առեւտրականն ու վաշխառուն գյուղի համար դեռ գալիք աղետներ էյին հանդիսանում, հապա հոգևորականությունն իբրև հարստահարող տարր ի սկզբանե անտի կար և իր վնասակար գոյությամբ խախտում եր գյուղական-աշխատավորական համայնքի ներդաշնակությունը։ Հենց այս առթիվ է, վոր բարեկենդանի տոնի՝ ուրախ սեղանի շուրջը խմբված գյուղացիք շատ սուր վոճ են գործածում հոգևորականության դեմ։ Սրանց խոսքերի ու դատողությունների մեջ կայծկլտում են առողջ միաքնն ու քննադատությունը։ Հասարակական կյանքի չարն ու բարին հասկացող այս մարդիկ խնդիրներին նայում են հասարակական ոգտակարության տեսակետից։ Այսպես նայելով հարցին, նրանք նկատում են, վոր հոգևորականությունն իրեն չի արդարացնում։ Հասարակական կյանքի որդանիղմում նա կույր աղիքի դեր է կատարում։ «Նահախ տեղը դատած մալը ուտելը ու դարդակ քնելը հարամ ա։ Մարդ պետք է ինքն ել աշխատի, վոր կերածը հալալ ըլի»։ Այս արդարացի դատավճիռն ուղղված է պորտաբույժ և ամենակեր կղերի դեմ։ Ժամ ու պատարագի մեջ գյուղացին չի տեսնում հոգեվորականության դերի արդարացումը։ Այլ խնդիր է, յեթե նա կարողանար առաջ տանել գյուղի լուսավորության գործը։ Բայց այդ անհնարին է, վորովհետև «գրի սեն ու սպիտակը հո եսպես տեղը տերտերներն ել բռանց էյին ջոկում»։ Հոգևորականությունն ինքը յեվս խաբխալում եր սգիտության խավարում։

Անհեթեթություն կլինեիր Արտվյանին հայտարարել նա-

հապետականութեան իդեոլոգ, ինչպես այդ արել են վոմանք լոկ այն պատճառով, վոր նա մերժում է կապիտալիզմը: Նահապետական գյուղին իր դրական յերևույթներով հանդերձ ամբողջական առումով չէր կարող բավարարել Արուստանի լուսավորական աշխարհայացքի պահանջները: Չընդունելով կապիտալիզմը, մի շարք հիմնական հարցերում նա սահմանադժուել է նաև նահապետական աշխարհից՝ առաջադրելով նոր, լուսավորչալ գյուղի գաղափարը: Նահապետական գյուղի հանդեպ ունեցած իր դրական վերաբերմունքի մեջ Արուստանը մի շարք կարևոր վերապահումներ է մտցնում: Աղասու բերանով: Աղասու առողջ քննադատութիւնը, ուղղված կրօնական ծեփերի և հոգևորականութեան դեմ, նրա սկեպտիցիզմը հավատի խնդրում և բնութեան պաշտամունքը խորը ճեղքեր են բացում նահապետական աշխարհայացքի մեջ, յերեւմտ ուղղակի հակադրվում են նրան իբրև նոր մտածողութիւն, լուսավորական աշխարհայացք: Արուստանի պատկերած գյուղացիք ևս արտահայտում են հեղինակի լուսավորական գաղափարները և բարձր են կանգնած նահապետական կյանքի սահմանափակութիւններից:

Յեվրոպական լուսավորութեան հիման վրա վերափոխված գյուղ՝ առանց կապիտալիզմի և շահագործման վորևէ այլ ձևի, կոչւում էրական յերկրագործութիւն սեփական մի կտոր հողի վրա, սեփական աշխատանքով, պարզ ու բնական կյանք ազատ քաղաքի ապականիչ աղբեցութիւններից, — ասին Արուստանի սոցիալական ուտոպիան: Սա յի մարդկային կյանքի այն շիտակ ուղին, վորի մասին նա ասել է. «ճամփին վոր ուղիղ ըննի, ինչքան յերկար ել ըլի, գնա, դուզ ճամփից մի դուրս գալ»:

Յե

Արուստանի համար պարզ է յեղել, վոր պարսիկ խաների բարբարոս լծի տակ հայ ժողովրդի վերածնութեան մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ուստի նախ և առաջ պետք էր ապահովել ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը, ազատել նրան մի հզոր ուժի, բարեկամական ձեռքի ողնութեամբ: Այդ հզոր ուժը, յիշատակական անհողող բազուկը հանդիսացավ ոռն մեծ ժողովրդը: 1827 թիվը Արուստան իրավացի կերպով մի կարևոր

դարազուլ է համարում հայ ժողովրդի կյանքում: Հայ ժողովրդի առաջ բացվեցին յեվրոպական լուսավորութեան դռները և Արուստանն առաջինը ճաշակեց յեվրոպական և ոռնական քաղաքակրթութեան պտուղները:

Արուստանի ոռնական որիենտացիան համարվել է նրա աշխարհայացքի ամենախոցելի կողմը. այսոր սակայն միանգամայն պարզ է, վոր հայ ժողովրդի վերելութեան հնարավոր յեղքը ոռնական միապետութեան տիրապետութեան տակ անցնելն էր: Բայց սխալ է կարծել, թե Արուստանը ցարական Ռուսաստանի տիրապետութիւնը մի իդեալական վիճակ է համարում հայերի համար: Նա վորոշակիորեն ըմբռնում է, վոր վոչ մի ոռն տիրապետութիւն չի կարող ապահովել հայ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնը, այդ թվում նաև «ժողովուրդների բանտ» ցարական Ռուսաստանը, վոր ամեն մի ոռն իշխանութիւն այս կամ այն չափով սահմանափակում ու ճնշում է ավյալ ժողովրդի ինքնուրույնութիւնը: Արուստանը ցարիզմի տիրապետութիւնը դիտում է վորպես փոքրագույն չարիք, ընդունում իբրև ժամանակավոր անհրաժեշտութիւն: Այդ տիրապետութեան ներքո հայ ժողովուրդը պիտի հավաքեր ու համախմբեր իր ջատկած ուժերը, կուլտուրապես առաջադիմեր, քաղաքականապես հասունանար և մի նոր կովով ձեռք բերեր իր ինքնուրույնութիւնն ու անկախութիւնը: «Վերք Հայաստանի» վիպի 174 եջում կարդում ենք «... վոր բալքի մեր հայրենիքը՝ նրանց արծըվի թեվերի տակին զորանա, մեծանա, դարդիրը մոռանա ու ել յետ՝ իր առաջին փառքի հասնի»: Իսկ 243 եջում պատահում ենք հետևյալ տողերին «... իսկեղ ժողովիս, լինիս կարիչ հայ, ոռնաց հզոր քաջ ձեռքի տակին փոքր դինջանաս ու քո աշխարհին մուղայիթ կենաս, արյունդ թափես, քո աղղը պահես, քեզ անուն ճարես»:

Այլ խոսքով, ցարական որիենտացիան վոչ թե նպատակ, այլ միջոց էր: Նպատակը հայ ժողովրդի վերջնական ազատագրութիւնն էր: Դա մի ժամանակավոր դադար էր մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարի ճանապարհին:

Դորպատում յեղած ժամանակ, 1832 թվին, մեր հեղինակն իր հիշատակարանում արձանագրում է «մեծ մաթեմատիկոս» Բուրգերի հետևյալ խոսքերը, վորտեղից հայտնի յի գառնում, թե

Խ. Արուստան—4

Աբովյանը գիտակ էր ցարեղմի տիրապետութեան տակ գտնվող հայ ժողովրդի իրական վիճակին: «Գիտեմ վոր ռուսաց աստիճանավորները, ասել ե Բուրգերը, Ձեր կողմերում ցուցաբերում են բազմաթիվ անկարգություններ, դրա գեմ չկա այլ հնար, բայց յիժե զարթնեցնել ազգի հոգին»: «Վերջ Հայաստանի» վեպը լիովին իրագործեց առաջադրած խնդիրը: Մեր ժողովրդի ընկճված սիրտն Աբովյանը կենդանացնող ուժերով լցրեց, յերիտասարդացնող արյուն հերարկեց: Պատահական չպիտի համարել այն, վոր ցարական բանակի ռազմական գործողությունների ղեկարավեստական ցուցադրումը իսպառ բացակայում է վեպում: Աբովյանը բավականացել է ընդհանուր գովասանական խոսքեր շռայլելով նրա հասցեյին: Սրա փոխարեն վիպասանի իր ամբողջ տաղանդն է նա դրել՝ ցույց տալու մեր ժողովրդի և նրա զավակների հերոսական կռիվն իր ազատութեան համար:

անորեմի ձեռին եր աչքը բաց անում, նրա՛նց հետ քայլւա տա-
լէս, ու շատին շատ անգամ՝ իր վտուխ տակը քցում»։ Հիացած ժողո-
վրդի այդ բարեմասնություններով, նա չի կարողանում դապել
իր հորդացող գագամունքները, անհզոր սերը դեպի հայրենի յեր-
կը հօղաբացող գագամունքները, և կրակաված բացականչում է «Հայոց ազգ,
կիրն ու ժողովուրդը և կրակաված բացականչում է՝ «Հայոց ազգ,
հայոց աշխարհ՝ են վթիւր կաթը դուք ծծեսցիք, են վթիւ մեջքը ձեզ
բերեց, են վթիւ ձեռքը ձեզ գրկեց, են վթիւ բերանը ձեզ որհնեց, վոր
զուք ես հոգին ունենաք, ես սիրտը ձեր միջումը ըլի, ես հրաշքը
դուք աշխարքին ցույց տաք։ Ել խնչ աչք պետք ե ըլի, վոր քո-
ռանա, ձեզ չտեսնի, ձեր դադը չիմանա, են խնչ բերան պետք
ե ըլի, վոր կապվի, ձեր վառքը չգովի, ձեր անունը չպաշտի:
Են խնչ քարացած սիրտ պետք ե ըլի, վոր ձեզ չսիրի, ձեզ իր հո-
ծն խնչ քարացած սիրտ պետք ե ըլի, վոր ձեզ չսիրի, ձեզ իր հո-
գին մատաղ չտա»: Պատմական անցյալի հիման վրա նա նշում
է մեր ժողովրդի ապագա հեռանկարները, ամբապնդում նրա մեջ
վատահոլությունն իր ուժի, իր դալիքի նկատմամբ:

... և ...

վատահուլեթյունն ըր ուժի, ըր գլխիքի սպառնալիքն ունեցել էր։ Արովյանի համար հենց են գլխից գոյութիւնն ունեցել, յերկու Ռուսաստան, Լոմոնոսովի, Ժուկովսկու, Գրիբոյիգովի, Պուշկինի Ռուսաստանը և բուլղարիներին Ռուսաստանը։ Զինով նիկահաւան-միապետական Ռուսաստանը նա չի նույնացրել ուստի ժողովրդի հետ, հոռախափելով ցարիզմից, նրա մեջ միշտ հաստատու է մնացել այն հավատը, Վոր ուստի մեծ ժողովրդի հետ ունեցած բարեկամական սերտ կապը միայն կապահովի հայերի լավագույն իղձերի իրականացումը։ Այս տեսակետից նշանակալից է «Վերք Հայաստանի» վեպի հավելածի՝ «Զանգի»-ի վերջը, վորտեղ Արովյանը ուստի և հայ ժողովուրդների մշտական սերտ բարեկամութիւնն է քարոզում, բարեկամութիւն, վոր ժողովուրդների բարորութեան հախապայման է հանդիսանալու։ «Բացեք զճակատ ձեր, ցնծացեք համայր իմ քաղցր Վոլգա քույր հողա միշտ զձեր ճար։ Յես գիմ մտերմութիւն ցուցից նմա համակ, նա դուր քաղցրութիւն տացի ձեզ՝ վորդայք։ Այս կառանիդուն, այս սեր սրբադան մնացեք ի մեջ մեր ի տյանս հավիտյան։ Դուք զորացրուք վորդիք Արամյան, յեղերուք ընդ միմյանս սիրով միաբան։ Սեր, խաղաղութիւն պահեն զամենայն ազգս և զազիկս ի բարորութիւն»։

Թարական, չինոլնիկական Ռուսաստանի հանդեպ Արուստ

նի ունեցած ներհակ վերաբերմունքն իր ցայտուն արտահայտությունն և գտել նրա «Հազարփեշեն» յերգիծական պոեմի մեջ, վորտեղ հեղինակը ցարիզմի դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդներին դաշինք և քարոզում:

«Հազարփեշեն» թեև հրատարակված, բայց ընթերցող հասարակության լայն շրջաններին անհայտ մնացած մի գործ է: Պոեմը լույս է տեսել Թբիլիսիում 1912 թվին: Դա մի վախժապրջույկ է, վորից մնացել են միայն հազվագյուտ որինակներ: Պոեմն ունի հետևյալ կարևոր յենթավերնագիրը. «Յերգիծանություն են բարի անձանց վրա, վոր մեր խալխին փունդ են դնում»: Յենթավերնագրից իսկ կարելի չի կռահել, վոր Աբովյանը հանդես է գալիս խալխին «փունդ» դնող, հեգնաբար ասված՝ «բարի» անձանց դեմ:

Առավել կարելիոր է սակայն պոեմի առաջաբանը, վոր ընթերցողի համար լիովին պարզում է հեղինակի դիտավորությունը: «Ո՞վ չի գիտի, վոր տեղից վեր կենողը հենց մեր խալխի վրա յա վորտեղ բարձրացնում. . . թե աստված կտա մեր Ասիայիք ել քիչ-քիչ աչքերը բաց կանեն, են ժամանակը չեն թողալ, վոր ամեն հայվարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի»: Ասիացի խալխի—հայ, վրացի, թուրք ժողովուրդների վրա բերան բացող, վոր բարձրացնող «հայվարա» մարդը, պոեմի յերգիծանքի որչեպտեղ, ցարական մի աստիճանավոր է, վորին փող դիզելու տենչը կովկասյան լեռների այս կողմն է բերել:

«Ասիացի մարդըն զակոն ինչ գիտի,
Գլխին տուր, զրադին կանգնիր, քեֆ արա.

• • • • •
Ձեբըդ ցրու, քո յերկիրը դնա»:

Տեղական ժողովուրդների տգիտության և որենքը չհասկանալու վրա յեն հիմնված ցարական չինովնիկի ակնկալությունները:

Մայրաքաղաքի պարահանդեսների, կոնցերտների սիրահար չինովնիկն արհամարհանքով է վերաբերվում տեղական ժողովուրդների սովորություններին, սակայն յերբ ասպարեղ է գալիս «հայի մուշտին և վրացու քացին», նա ստիպված է լինում խոս-

տովանել տեղական վարք ու բարքի առավելությունը: Ռուս արիստոկրատ-չինովնիկին փրկում է տեղացիների բարեսրտությունն ու մարդասիրությունը միայն:

Ազգային ճնշման հետ մեկտեղ, Աբովյանը յերեվան է բերել նայել դասակարգային ներհակության մոմենտը: Ցարական չինովնիկն առանձին շեշտով ներկայացված է նախ և առաջ իբրեւ արիստոկրատ: Ժողովրդի կյանքի բոլոր առավել կողմերը նրա աչքին շուռ տված են յերևում: Հենց այդտեղից ել ըղիւում է կոնֆլիկտը: Բնական է, վոր ռուս մուժիկի և տեղական աշխատավորի մեջ նման կոնֆլիկտ չի կարող ստեղծվել, քանի վոր նրանց շահերի, հասկացողությունների, ճաշակների միջև ընդհանուր շատ գծեր կան:

Այս պոեմում Աբովյանի քաղաքական գիտակցությունը հասնում է իր բարձրակետին: Սա այն սահմանն է, վորտեղից սկիզբ է առնում Միքայել Նալբանդյանի հեղափոխական դեմոկրատիզմը:

9

Ի՛նչպես է հասկացվել, մեկնաբանվել ու գնահատվել Աբովյանի ստեղծագործություններն ընդհանրապես և «Վերք Հայաստանի»-ն մասնավորապես:

Մեր ժողովրդի և նրա կուլտուրայի թշնամիները չարամետոքեն կեղծել են Աբովյանի ստեղծագործական պայծառ դեմքը, հռչակելով նրան նացիոնալիզմի ջատագով, ազգային թշնամանք սերմանող:

Նրանք մոռեցել են այդ թանգարժեք ժառանգությանը կանխակալ կարծիքներով, պատրաստի տեսակետներով, հասկանալի պատճառով ժողովրդի համար թանգ և գնահատելի այդ կուլտուրան ժխտելու գիտավորությամբ: Նրանք զրպարտության ազբակույտով են ծածկել Աբովյանի փայլուն տաղանդի արտաբությունները: Աբովյանի մեծարժեք գործերը համարվել են նացիոնալիստական, խորթ ու անհարազատ մեր ժողովրդին, նրա հետապնդած շահերն ու նպատակներն անընդունելի ու անհամատեղելի ժողովրդի նպատակների ու շահերի հետ: Դրանով նրանք հասել են այն բանին, վոր անաբեկել են բոլոր նրանց, ովքեր

ընդունակ եյին լուրջ գիտական ուսումնասիրություն կատարել
Արուսյանի գործերի վրա: Արուսյանի անվան և ստեղծագործու-
թյան շուրջը ժողովրդի թշնամիների նենդ ձեռքերով զծված և
յեղի մի տեսակ կախարդական շրջան, վարին մոտենալ յոչ վոք
չի հանդիման:

Արուսյանի քարոզած թշնամաբն ուղղված և պարսիկ նվա-
ճողների դեմ ու մազաչափ անգամ չի վերաբերվում տեղական
թուրքերին, վարոնց հետ հայերն ապրում եյին իբրև մի հողի և
մի ջրի ծնունդ, կապված համայնման շահերով ու յեղբայրական
սիրով: Հայ և աղբրեջանցի ժողովուրդներին կապում և միաց-
նում եր նայն պարսիկ բռնակալները. դեմ ունեցած ընդհանուր
թշնամաբն ու պայքարը: «Վերք Հայաստանի» վեպում կար-
գում ենք. «Յերեվանու բնիկ թուրքերը, վոր հայերի հետ մեկ
տեղ մեծացել՝ ախպոր պես եյին վարվում, Մարգարին, Հասան
խանին անիծելով, թքելով, Ղզլբաշի վրա՝ ատամները՝ լրճառացնե-
լով՝ քիչ քիչ քաշկեցին, ու դեմը գնում եյին, դեմը ասում.
«տեր աստված, յիբր կլի, վոր քո վստորմության գուռը բացվի
ու մենք ես անիծած Ղզլբաշի ձեռքը մեկ որ ազատվինք»:
Չունքի սրանք յերևու ըլիլով չեյին ուղում մեկ որ ել ա նրանց
ծառայեն ու շատ անգամ հայերի հետ միացել, քշել եյին նրանց,
ամա թրի գորով եկել, ել յետ յերկիրը դավթել եյին»: Այս մեջ-
բերումը լիովին հաստատում և վերը արտահայտած մեր միտքը:

Տիպական ժողովուրդներ շահերի ընդհանրության և յեղբայ-
րության գաղափարն Արուսյանի ստեղծագործություններում
շատ խորն և արտահայտված: Քարոզելով տեղական ազգություն-
ների բարեկամություն, Արուսյանը նրանց նախազգուշացնում և
ոտարներեց, «լուսավոր» յեվրոպացիներեց՝ վորոնց «քաղաքա-
կրթիչ» դերը նրան քաջ հայտնի յեր Մամբրեկայի պատմություն-
նից: Իր «Մամբրեկու լիս քցիլը» անտիպ աշխատության մեջ նկա-
րագրելով տեղական ժողովուրդներ ընաշնջումը «քաղաքակիրթ»
յեվրոպացիների ձեռքով, Արուսյանը դառն հեղինակություն բացական-
չում և. «Ես ել քեզ լուսավոր Յեվրոպա» . . . (հիշենք Նալբանդյանի
«քաղաքակիրթություն և տարածում» հայտնի արտահայտությունը):

Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից բացառիկ կարեվորու-
թյուն և ներկայացնում «թուրքի աղջիկը» պատմվածքը: Այդ
սքանչելի գործում Արուսյանը չտեսնված սեր ու գորով և արտա-

հայտում մորը կորցրած մի վշտահար թրքուհու նկատմամբ:
Թուրք աղջկա վիճակը խորապես հուզում և հեղինակին: Հավատ-
ների և կրոնների տարբերությունն արդիք չի դառնում Արու-
սյանին հասկանալու նրա վիճակի դառնությունը, արտահայտելու
ազնիվն ու մարդկայինը: Պատմվածքը տողորված և մարդասիրա-
կան բարձր գեղացմունքով: «Խաղաղություն հոգուդ,—գիմում և
հեղինակը թուրք հանգուցյալին,—հանգուցյալ մարմին, այ իմ
պատկերակից հողածին: Հավատներս մեկ չի, սրաներս հո մեկ ա,
մեր ժամը չեյիլ գալիս, մեկ յերկնքի տակի, մեկ յերկրի յերեսի
եյիլ հո ինձ հետ կենում, ման գալիս, լեզուդ իմը չեր, պատկերդ,
հոգիդ հո իմիցն եր»: Մարդկանց մեջ յեղած ընդհանուրի համե-
մատությամբ ամեն մի ազգային, կրոնական տարբերություն
նսեմանում և, վոչնչանում: Արուսյանը խորը վշտով արձանագը-
րում և, վոր հավատների տարբերությունը հաճախ մարդկանց
դարձնում և նեղմիտ, անհանդուրժող ու փոքրոգի, արգելում և
«իրանց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան»: Արուսյանը մարդ-
կանց, ժողովուրդների փոխադարձ սեր և քարոզում, ազգու-
կանց, ժողովուրդների փոխադարձ սեր և քարոզում, ազգու-
թյունների խաղաղ համակեցություն և ցանկանում, « . . . ինչ-
պես մեկ հոր վորդի, յերկրում մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք,
մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենալ . . . » յերազում:

Արուսյանի ազգասիրությունը համերաշխ և ոտարասիրու-
թյան հետ և իր հիմքում ունի անհուն ու անալարփակ—տիեզերա-
կան մի սեր դեպի մարդն ու մարդկությունը: Արուսյանի հայ-
րենասիրությունը նրա ազգասիրության մի այլ արտահայտու-
թյունն և և նույնքան լայն և ու անսահմանափակ, վորքան առա-
ջինը: Մարդկության հայրենիքը, դա «աստուծո աշխարհն» և,
վոր Արուսյանը սիրում և, ինչպես համայն մարդկությանը՝
ինչպես համայն կյանքը: Դեպի մարդկությունն ու աշխարհն
ունեցած այս անսահման սիրով եղբայրամասնվողված մարդու կոչ-
ման նրա ըմբռնումը: Մարդը մի կարճատև կյանքով աշխարհ
և գալիս. վիճի և նրա նպատակը, պարտականությունը, անելի-
քը: Բարի, աշխարհաշեն գործ: Արեվի, հողի, ծառի, ջրի պես
անշահ, անվարձ ծառայություն՝ աշխարհին ու մարդկությանը:
Ահա մարդու գոյության միակ արդարացումը, մարդ կոչվելու
միակ իրավունքը: «Յերկնքի արեգակի պես, յերկրի հողի պես՝ դու
աստուծո պատկեր» բարի կաց, բարություն արն, քեզ պահիր:

լավություն արն, աստծուն նմանիր, ընկերդ պահպանիր, աստուծո աշխարհը շինիր, նրա ձեռագործը մի քանդիր, վոր դու ել ֆառ շեն, դու ել չի քանդվես, հողին չի հավասարվիս: Մարդու մեջ յեղած վատի և չարի հակումը տեղի կտա, նրա մեջ կարթնանա բարին և սերը, յեթե միայն նա միտ բերի իր մասը: «Վոր մտածենք՝ թե ես ապաքինվեմ, վոր չար բանի՞նք պես քաղցր դեմ ենք անում, մեկ որ պետք է խլանա. ես աչքը՝ վոր չի ուզում՝ թե ուրիշի աչքում ել փոքր լիս տեսնի, մեկ որ պետք է քոռանա, կիրանա, փչվի. ես լեզուն՝ վոր ոձի պես որը հաղարին կծում ու յաղու յատալիս, մեկ որ պետք է պապանձվի, չորանա, քրքրվի ու որթունքի կերակուր դառնա, բայց ել չարություն մեր մտքովն անց կըլինա: Բայց չենք ուզենալ՝ վոր ամենին պաշտենք, պատվենք, սրբի տեղ գլխներովը պիտի դանք»: Սիրած աշխարհից ու մարդկությունից ընդմիշտ հեռանալու անխուսափելիությունը հեղինակի սիրտը լցնում է վշտով, տառնապատկում ու հարցուքապատկում է նրա սերը մարդկության հանդեպ: Չե վոր աչքը հավիտենապես պիտի դադարի տեսնելուց, սիրո աղբյուրը պիտի ցամաքի և լեզուն սրտի բաղձանքը հայտնել չպիտի կարողանա: «Չեք ազնիվ յերեսը մեկ որ պետք է չտեսնիմ, հոգվույս սիրելիք, բարեկամք, սիրելեանք, դուսթ, ընկերք, իմ բոլոր պատկերակից մարդիք»: Աբովյանի սիրո առաջ հաչում են խորության բոլոր պատնեշները:

Սուտ են և անցողիկ հարստությունն ու իշխանությունը, նրանք մարդուն ուղեկցում են մինչև գերեզմանի դուռը և լքում, վորպես անհավատարիմ ընկերներ: Միայն լավ գործը մարդու անունը կանամհացնի: «Քո գործքը, քո գործքը միայն քո անունը կպահի»: Անմահ գործը հայրենիքի անդամաճան սերն է: Հայրենի հողը ասես լեզու առած ձայն է տալիս բոլորին, թե ուզում ես, քեզ ել եսպես սիրեմ, գգվեմ, դու ել ինձ սիրի, ինձ պայծառացրո՛ւ, իմ սիրելի վորդակ»: Մարդկության սերը իր գործնական իրականացումն է գրտնում սեփական յերկրին և ժողովրդին մատուցած ազնիվ, անշահախնդիր ծառայության մեջ: Ով նվիրված է իր յերկրին, նա ծառայում է ամբողջ մարդկությանը: Այս է Աբովյանի ազգասիրության և հայրենասիրության խորը հումանիստական բովանդակությունը:

Մարդկության սերը իր գործնական իրականացումն է գրտնում սեփական յերկրին և ժողովրդին մատուցած ազնիվ, անշահախնդիր ծառայության մեջ: Ով նվիրված է իր յերկրին, նա ծառայում է ամբողջ մարդկությանը: Այս է Աբովյանի ազգասիրության և հայրենասիրության խորը հումանիստական բովանդակությունը:

Հարցերի այս շարքով չի սպառվում, և անհնարին է սպասել, «Վերք Հայաստանի» վեպի բազմահարուստ բովանդակությունը: «Վերք Հայաստանի»-ն վեհ ձգտումների, ազնիվ զգացումների, անկեղծության, սիրո մի կախարդական, հմայիչ աշխարհ է: Հեղինակի կախարդանքի միջոցները բազմազան են:

Նա հմայում է իր ստեղծած բնության անզուգական պատկերներով ու նկարագրություններով, ժողովրդական կյանքի պատկերման շոշափելի կենդանությամբ, իր հերոսների վոգեվորիչ խիղախությամբ, վերացական աշխարհները տանող գեղեցիկ խորհրդածություններով, խորին լիրիզմով, մարդկային ապրումների զրսևորման բազմազանությամբ, իր բոցաշունչ հրապարակախոսությամբ, մարդկայնության իր ազնվացնող քարոզներով և վերջապես իր եյության եյությունը կազմող բյուրեղյա սիրով:

Իր այս հատկություններով «Վերք Հայաստանի»-ն դարձանային արևի կենդանաբար զորությամբ, մեր անցյալ կյանքի խավարից ու մշուշից բարձրացրեց մի ամբողջ գրականություն:

6

Աբովյանը հայ ընթերցողներին ծանոթ է գերազանցապես իր արձակ գրվածքներով, թեև չափածոն նրա ստեղծագործության զգալի կշիռ ունեցող մասն է կազմում: Պոեզիան Աբովյանի համար հարազատ բնագավառ է: Նրա արձակի մեջ ևս գերակշռում է հուզականությունը: Աբովյանն ունեցել է լիրիքական քնքույշ խառնվածք և նրա պոեզիան չափազանց հարուստ է այդ ժանրի ստեղծագործություններով:

Աբովյանն սկսել է ստեղծագործել իրրե պոեմ և միայն հասուն շրջանում է անցել արձակի, առանց սակայն պոեզիայից հրաժարվելու: Մինչև «Վերք Հայաստանի»-ն, գրաբար պոեզիան կազմել է նրա ստեղծագործության հիմնական տարրը: Մինչ այդ Աբովյանն ինքն իր համար դեռևս չէր լուծել աշխարհաբարի խնդիրը: Նրա առաջին շրջանի բանաստեղծությունները գերազանցապես գրաբար են գրված վոչ միայն այն պատճառով, վոր սա դեռևս վերջնականապես չէր ազատագրվել անցյալի ճնշող տրագիկոսից, այլ և այն պատճառով, վոր աշխար-

գերի խոր ազդեցութեամբ յունեն ե կրում Թբիլիսիի բարբառով գրած
Արուսյանի սիրային աշուղական մի բանաստեղծութիւնը: Թեև
բանաստեղծութեան լրիւ որինակը չի պահպանվել, սակայն մեզ
հասած բեկորներն եւ ամբողջական պատկերացում են տալիս
գործի մասին:

Ջանումս ջան չի մնաց, վոր իմ անվաճ քեզ ասեմ:

Բերանս խոսք չի գալիս, վոր իմ խիալն քեզ ասեմ:

Թոք ու թոփխանսս յես սարքել, քանդեցիր բուրջ ու բաղանջս,
Յարի պես բնամ եկար, կերար, մաշեցիր իմ ջանս,
Դարդիման ես ֆիքր արած ինչպես ըլի ես իմ բանս,
Վոչ ովեմեն ումուդ չունիմ, դուն ես իմ ճարն ու դարմանս,
Թե ուզում ես գերիունիմեն դուն ընիս իմ սերն ու սանջս,
Յարուքյար տուր ես բանին, վոր սկսեմ լավիցն ասեմ:

Ջանումս ջան չի մնաց, վոր իմ անվաճ քեզ ասեմ:

Բերանս խոսք չի գալիս, վոր իմ խիալն քեզ ասեմ:

Առավոտուն ծեղն տալիս, ֆուֆուալով դյուլ ջհանդ,
Բաց ես անում ալ տերեվով, գյուլի սաքահի մամանդ,
Յախուլթն ասեմ, գմբուխտն ասեմ, թե վզիդ շար մարջանըդ,
Վոր տեսնողն մահթ ե մուում, գովում ե քո յարագանդ
Վսկեթիլ մագերիդ շարքն հյուսելով քո սիրուն նանդ,

.....
Յարար խղճիս բույրուդ կըլի մոտիդ նստած եզ բերանդ,
Բացվի ու ինձ հետ խոսա վոր իմ խիալն քեզ ասեմ:

Ջանումս ջան չի մնաց, վոր իմ անվաճ քեզ ասեմ:
Բերանս խոսք չի գալիս, վոր իմ խիալն քեզ ասեմ:

Վարդի պես դուս ես եկել, հովն հրալիս բաց ես ըլում.
Յերկնքի ցողն երեսիդ, շաղակող թաց ես ըլում.
Ձորս կուռզ գիշեր, ցերեկ, միշտ փշով պատած ես ըլում.
Բյուլբյուլիս սիրտը մեռած տեսնելիս հեշ չես լաց ըլում:

.....
Այս փաստը հիմք ե տալիս ասելու, վոր Ներսիսյան դպրո-
ցի աշակերտ յեղած տարիներին Արուսյանն ուշադրութեամբ հե-
տեւ ե Սայաթ-Նովայի ստեղծագործութիւններին:

Արուսյանի արքիվում պահպանվող մի փաստաթղթից պար-
զւում ե, վոր նա ձեռնամուխ ե յեղել հայտնի աշուղ Աղբար Ա-
ղամի կարիքավոր ընտանիքի ոգտին հանգանակութիւն կազ-

մակերպելու գործին: Հանգանակութեան թերթիկի ճակատը դար-
ձարում ե նրա կոչ բանաստեղծութիւնը՝ ուղղված Յերեւանի հա-
սարակութեանը: Ահա այն.

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՔ ԻՄ

Աղբար Աղամի տաած խոսքերը,
Նրա քաղցր լեզուն, սիրուն մտքերը
Վեր յերեւանցու ականջումն, սրտում
Հազար ցաւ, կսկիծ կսոր չեն շարժում:

Նա հողի տակիցն, մերն գետնի վրեն,
Ջիւղան վորդու մահն իր աղքատ տանեն
Հալով, սգալով մեզ են տալիս ձեն.
Ով յերեւանցիք, դուք եք մեր չարեն:

Ջիգյարի տերը, սիրելու սերը
Են ջիւղանի մահն, են անբախտ մերը,
Ջիգյար ունեցող ու բարի հային,
Կանչում են՝ ողնել իրենց սե որին:

Արուսյանի նմանորինակ վերաբերմունքը դեպի աշուղներն
ու նրանց ստեղծագործութիւնը պատահական չե, այլ պայմա-
նավորված ե նրա գեմոկրատական աշխարհայայացքով: Իբրեւ
սղտեծագործող Արուսյանն ընդհանուր շատ գծեր ունի ժողովրդա-
կան վոդու այդ հարազատ արտահայտիչների հետ:

30-ական թվականների վերջին ե 40-ականի սկզբին Արու-
սյանի ստեղծագործութեան մեջ վճռական շրջադարձ ե կա-
տարվում. դրաբարն ընդմիշտ տեղի յե տալիս ե լայն ճանա-
պարհ բաց անում աշխարհաբարի առաջ:

Այս շրջանում ե ստեղծվում Արուսյանի լիրիկայի նոր ժան-
րը—բայաթին, վորը նրա պոեզիայի խոշորագույն նվաճումն ե:
Բանաստեղծի ծով զգացմունքները ժողովրդական լեզվում ար-
տահայտչական ձոխ ձևեր ու գեղեցիկ պատկերներ են գտնում:

Ձգացմունքներով հարուստ մեր ժողովրդի սրտի ծառավի-
հագուրդ տալու մտքով ե Արուսյանը հորինել բայաթիքը: Նա

ջուր ե խմել ժողովրդի սրտից: Արուսյանի բայաթիքը խոցված
սրտից դուրս թռած անարձագանք սիրո դառն հառաչանքներ են:

Նստեղ շատ մարդիկ կան, յես
Քեզ եմ կարոտ, քեզ անձն՝ յես:
Վոր գաս, տեսնիս՝ ինձ հողումն,
Յարձր վրես սուք կանես:

Աչքս ճամբիդ ե, արի
Արի, հոգիս ան, արի,
Գյուհանս յերեսով չտաս,
Փռնմանել եմ, ինչ արի:

Ինձանից՝ դու ձեռք քաշիր,
Կուգես, հոգիս ան, քաշվիր:
Մահիս գիրքը գրվել ա,
Դու ել արի, ձեռք քաշիր:

Անսիրտ յարի կողմից անսլառասխան թողած սերը չե
միայն հեղինակին այրող կրակը: Նրա սրտից հառաչանքներ են
դուրս կորզում և ուրիշ ցավեր, բռնություն և չարի աշխարհում
միշտ տուժողների ցավը:

Տար եղ հավին՝ այ ուրուր,
Աշխարհս դանակ ա ու սուր:
Զուռ մարդի թուրն ա կտրում:
Խեղճն ուր կորչի, անձ՝ ուր, ուր:

Արուսյանի բայաթիները հուշիկ և խոհի գեղեցիկ համադ-
րություն են հանդիսանում: Ընթերցողի առաջ բացվում ե բա-
նաստեղծի զգացմունքների փոթորկահույզ ծովը, վորի վրա ծան-
րացած ե նրա մուսլ խոհերի մշտը:

Արուսյանի պոեզիայի մի խոշոր հատվածն են կազմում նրա
առակները, վորոնք հեղինակի հանրածանոթ և տարածված գործե-
րից են: Քնքույշ ու խոր պոետի կողքին մենք տեսնում ենք դա-
տող ու խրատող, յերբեմն ել ուժգին խարաղանող յերգիծաբա-
նին և առակախոսին:

«Վերք Հայաստանի»-ից անմիջապես հետո, 1841 թվին
ստեղծվեց «Պարապ վախտի խաղալիքը», վոր Արուսյանի հարուստ
և բազմաթանր ստեղծագործություն մեջ ունի իր առանձնահա-
տուկ տեղը: Հեղինակի առաջադրած խնդիրն այստեղ ևս նույնն
ե, ինչ վոր «Վերք Հայաստանի» վեպում՝ ծառայել «հարկը հա-
զարին»: «Վերք Հայաստանի»-ի առաջաբանում շոշափած հիմնա-
կան հարցերը, արվեստը ժողովրդի շահերին ի սպաս բերելու
կապակցությունը, արժարժված են նաև «Պարապ վախտի խաղա-
լիքի» առաջաբանում: Առակների գրքում կիրառված սկզբուն-
քը պարզաբանելու, պաշտպանելու և արդարացնելու մտքով հե-
ղինակը գիմում ե ընթերցողին. «Թող գիտուն մարդիք ինձանից
չնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրանց սիրտը մխի-
թարում, ամա հասարակ մարդը մեկն ել ա չունի, վոր նա յել
նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակը անցկացնի»: Յեվ ահա
հեղինակն ընդառաջ ե գնում ժողովրդին, տալով նրան իրրե
զվարճալի և խելացի ժամանցի միջոց՝ իր առակների գիրքը:
Քանի վոր հեղինակը միայն հասարակ մարդկանց ճաշակն ու
շահերը նկատի ունի, այդ պատճառով ել գրքի թե ոյությունները,
թե լեզուն և թե գաղափարախոսությունը հարազատ ժողովրդա-
կան ե:

Մոտիկից ծանոթանալով Արուսյանի առակներին, մենք
համոզվում ենք, վոր նա ճանաչում ե ժողովրդին, հաճախ ե
ունենդրել նրան, գիտի ինչով ե նա ապրում, հետաքրքրվում,
գիտի նրա ճաշակը, զարգացման աստիճանը և այլն:

Արուսյանի Թրիլիսի պանսիոնի յերբեմնի աշակերտ Գեորգ
Աբխազյանը բանահավաք Սարգիս Քամալյանին հաղորդած իր
հիշողություններում հետևյալն ե ասել. «Մեր վարժապետը քառան-
նապես սիրում եր ներկա լինել ժողովրդական տոներին—գի-
տել, ուսումնասիրել ուրաները, բան քաղել այնտեղից: Խալխի բե-
րանից լսած բաները ժողովելով, վոտանավոր դարձնելով սա-
ղացնում եր աշակերտներին համար... Վերջը այդ բաները ա-
ռանձին գիրք դարձրեց, անունը դրեց «Պարապ վախտի խաղա-
լիք», վոր ժողովուրդն ել աշխարհաբար գիրք կարդա»: Արուսյա-
նը պեղել, հանել ե ժողովրդի ընդերքից ստեղծագործական գո-
հարներ:

Ժողովրդայնութեան սկզբունքները կիրառելու խնդրում հեղինակը զարմանալիորեն հետևողական է:

Այսպիսի հետեւողականութիւնը թեկ բացասաբար է անգրադարձել բանաստեղծական չափի ու ձևի, արվեստի վրա, սակայն շեշտակի ու կոռն է դարձրել հեղինակի իդեան, ամբողջ գրքին տվել է մի ակտիվ նպատակասլացութիւն: Հեղինակն այդպէս է վարվել գիտակցորեն և պետք խոստովանվել, հասել է իր նպատակին: Ամբողջ գրքում չենք կարող ցույց տալ ժողովրդը, չեն անհարազատ մի արտահայտութիւն, անծանոթ մի բառ, նրա ականջին խորթ մի հնչյուն, նրա մտքին անմատչելի և աշխարհահայացքին դեմ մի գաղափար: Գրքի սկզբնաղբյուրն էլ հենց ժողովուրդն է հանդիսացել: «Բոլորը մեր խալիքի խոսացած բաներն են հավաքել. թարգմանածներս էլ ենպէս են դուրս բերել, վոր մեր խալիքի սրտովն ըլի»:

Արեւմտեան սեփական գառն փորձով գիտել, վոր իր նոր գրքով վաստակելու յն նոր թշնամիներ, վոր իր դեմ բարձրանալու յն մի նոր ընդդիմադիր ուժ: Բայց նա գիտեր նաև այն ճշմարտութիւնը, վոր՝

«Ամենի սրտին դուր գալ չի ըլիլ:

Ամենի խաթրը թիվ կարա առնիլ»:

Բանի տեղ չդնելով «գիտուններին» կարծիքը, արհամարհելով ծաղր և հալածանք, բանաստեղծն ասպարեզ է հանում իր նոր գիրքը, վոր մի նոր պայքար էր դարերի քարացած տրագիցիաների դեմ:

«Գնա, իմ խեղճ գիրք՝ գնա մարդամեջ.

Գլուխդ քաշ քցիր, մի նեղանար հեջ:

Ականջդ փակիր, սիրտդ լին բռնիր,

Ինչ ասեն, խոսեն, տար ու համբերիր»:

Բանաստեղծի հայացքը, սակայն, կտրում անցնում է մշուշոտ հորիզոնը, հասնելով մինչև պայծառ հեռուները, լուսավոր ու արևոտ գալիքը:

«Հալբաթ մեկ որ ել արև դուս կդա,

Են վախտն կիմանան, թե ուղածդ ինչ ա»:

Հասարակական ինչ արատներ և Արեւմտեան խարաղանում և ինչ առաքինութիւններ դրվատում: Ընթերցողի դատաստանի առաջ հեղինակը կանգնեցնում է բուրժուական ախտավոր աշխարհը իր բոլոր կողմերով: Արեւմտեան բաց է անում փողի վրա հիմնված մարդկային հարաբերութիւնների վողջ կեղծիքը, թունավոր կերպով ծաղրում հարստի ու իշխանավորի անբարտաւանութիւնը և հասարակ ժողովրդի հանդեպ բռնած արհամարհական դիրքը, փողատիրոջ և իշխանավորի առջև ստրկաբար խոնարհվելը, փողի ուժով գիրքի և պատվի հասնելը, դատապարտում է շվայտութիւնը, վորկրամոլութիւնը, խաղամոլութիւնը, չկամութիւնը, նենգութիւնը, անընկերասիրութիւնը, տգիտութիւնը, խարդախութիւնը և այլն:

Արեւմտեանի առականերում արտահայտութիւն են գտել սոցիալական անհավասարութեան և դասակարգային ճնշման մոմենտները:

«Ով դու ունի, հենց անձարի գլխին

Ե քացի տալիս, հանում աչք, հոգի:

Իր արած մեղքն էլ նրա վզին դնում»:

Իր առաքինութիւններով հակադրվելով շրջապատող արատավոր հասարակութեանը, Արեւմտեանը բազմիցս տուժել է ու չաքաչար հալածվել: Այժմ նա վերավորված հոգու ամբողջ գայլութիւնով, խայթված ինքնասիրութեան ամբողջ թուլանով, անարգված պատվի ամբողջ վրեժով հաշվի յն նստում այդ հասարակութեան հետ, հատուցելով նրան իր արժանի վարձը: «Են ու ըլրուլը» Արեւմտեանի ապրած տրագիգիայի ամենացայտուն արտահայտութիւններից մեկն է: Առաջարանում հեղինակը պարզաբանում է, վոր առակը հիմնված է անձնական փորձի վրա: Եղբրի շրջանում տանջվող ըլրուլի տրագիգիան Արեւմտեանի սեփական տրագիգիան է ցարական յերկարականջների միջավայրում: «Մոդն ու յեղը» առակը խիստ հատկանշական է Արեւմտեանի համար իր քարոզած իդեայով: Յեղն այստեղ վերցված է վորպէս սիմվոլ հասարակական ոգտակար աշխատանքի, մարդկային ստեղծագործ ուժի, իսկ խողը՝ հակահասարակական քայքայիչ և վնասարար ուժի մարմնացումն է:

Ի՞նչ ոգուտ ունի են քաղցր արեգակն,
 Կամ են՝ յերկնքի պայծառ լուսնիակը,
 Վոր լիս են տալիս, իրանք մեր մտնում:
 Մեզանից մեկ քաղցր խոսք ել չեն լսում:
 Կամ անբան յերկիրն հեռից խեր ունի,
 Վոր հազար բարի տա ամեն տարի:
 Անձրեվը գալիս, արևը բացվում,
 Սար ու ձոր ենալես ցնծում, ու ծաղկում,
 Են խեղճ մեղրաճանճն ել վոր չի քնում,
 Աղքատ, հարստի բերանը քաղցրացնում:
 Վարդն՝ վոր իր հոտը չի պակասացնում,
 Ծառն՝ վոր իր պտուղը ինքը չի ուտում:
 Հողը ծառին ե նյութ տալիս, պահում,
 Ծառը հողին միշտ շվաք անում, սիրում,
 Յերկիրն անձրեվ ա փայ տալիս յերկրին,
 Յերկիրն ծովերիցն բարձրացնում ամպին:
 Սրանք վոր չեն ուզում, իրանց մենք պաշտենք,
 Ընչի՞ չի պետք ե մեկ խեր ել տանք մենք:
 Ի՞նչ վնաս ունիմ, վոր յես աշխատում,
 Հազար վորք, խղճի կարիքն լցնում:
 Ես առողջ ջանը ել թւր ա տվել
 Աստված՝ վոր չուզեմ բանի պետք ածել:
 Են յերկրի խոտը ի՞նչ սրտով ուտեմ,
 Են աղբրի ջուրը ի՞նչ պես յես խմեմ,
 Վոր աշխարհումս բանի պետք չգամ,
 Իմ գլխիս նայիմ, իմ ցավս հոգամ:
 Յես հո իմ փորի համար չեմ աշխատում,
 Վոր կերն պակսելիս՝ լամ ու տրտնջամ,
 Վորբերին ել ինձ են մատաղ անում,
 Ով մեկ մեծ մուրազ ունի իր սրտում:
 Յես իմ աշխատանքն ձեռից չեմ թողալ,
 Քանի շունչ ունեմ ու խեր կարեմ տար:
 Իմացողի համար յես չեմ աշխատում,
 Խեր տալն եմ ուզում, տեսնում, մխիթարվում:

Աբովյանը քարոզում ե անսահման կերպով մարդկությունը
 նվիրվելու, նրան առանց շահախնդրության, անձնվերաբար ծա-

ռայելու գաղափարը, մի գաղափար, վոր կարմիր թելի պես անց-
 նում ե նրա վողջ ստեղծագործության միջով:

Բռնութեան ու շահագործման, կեղծիքի և խաբեություն
 աշխարհին Աբովյանը հակադրում ե բարձր մարդկայնություն
 և խոր հումանիզմ:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Խաչատուր Աբովյանի գործունեությունն այնպիսի մի կարևոր
 վորադույն բնագավառ, ինչպիսին մանկավարժությունն ե, մինչև
 այժմ աչքաթող ե արված: Այնինչ, նրա լրիվ պատկերը տո-
 լու, դեմքն ամբողջացնելու համար չափազանց կարևոր ե Աբով-
 յան-մանկավարժի ուսումնասիրությունը:

Աբովյանի գրական գործունեության կողքին նրա մանկա-
 վարժական աշխատանքները կանգնում են իբրև անբաժանելի
 մաս մի ամբողջության: Աբովյանը զարգացրել ե մանկավարժա-
 կան հայացքների մի ամբողջական և հետևողական սխեմա, վոր
 մեծ հաջողությամբ գործադրել ե իր բազմամյա պրակտիկայում:
 Նրա մանկավարժական հայացքները պարզաբանելու տեսակետից
 բացառիկ կարևորություն են ներկայացնում այդ բնույթի բազ-
 մաթիվ աշխատությունների շարքում հատկապես «Նախաշավիղ
 կրթության» դասագիրքը և «Պատմություն Տիգրանի» վեպը:

«Նախաշավիղ»-ը միակ աշխատությունն ե, վոր տպագրվե-
 լու բախտի յե արժանացել Աբովյանի կենդանության օրով: Այդ
 գործն իր վրա կրել ե ցարական բյուրոկրատիայի բոլոր քաշքշ-
 շուկները և ցենզուրայի ամբողջ խստությունը: Դասագիրքն ա-
 ռաջին անգամ քննության ե յենթարկվել 1841 թվին, Թբիլիսիի
 գիմնազիայի ավագ ուսուցիչ Արզանովի կողմից և, ինչպես պարզ-
 վում ե քննության արդյունքից, չի բնդունվել: Արզանովի նշած
 հիմնական թերությունները «տառերի ընթերցանության ապրոր-
 նակ յեղանակն եր», այլ խոսքով՝ հնչական մեթոդը, այն, ինչ
 հանդիսանում եր այդ դասագրքի ամենախոշոր նորությունը, ինչ-
 վոր մի ամբողջ հեղաշրջում եր կատարելու հայ մանկավարժու-
 թյան մեջ: Գրքի յերկրորդ քննությունը կատարվեց 1843 թվին,
 նույն Արզանովի և Աբարաույանի միջոցով: Այս անգամ ես աշ-
 խատանքը միանգամայն անխոցելի չհամարվեց: Ժողովրդական

լեզվի ձևերի և վոճերի գործածությունը դիտվեցին իբրև թերու-
թյուն և աշխատանքը կրկին հանձնվեց հեղինակին:

Ժամանակի անհանդուրժող պաշտոնական վոգուհն համա-
կերպված Արզանովն ու Արարատյանն ընդունակ չեղան ըմբռ-
նելու այն ժամանակվա համար անչափ կարևոր և առաջադիմա-
կան այդ գործի խոշոր նշանակությունը: Գիրքը թեև տպագրե-
վեց (1844թ.), սակայն գործածության մեջ չմտավ, գուցե և վոչըն-
չացվեց կղերի ձեռքով, ինչպես վկայում և Արովյանի առաջին
կենսագիրը Տեր-Ազարյանը:

Զույգած «Նախաշավիղ»-ից հանվեցին գրաքննչական կա-
նոնների դեմ մեղանշող մի շարք նյութեր, բայց և այնպես Ա-
րովյանը չվիջեց իր սկզբունքներից և վոչ մեկը: Նորություն
հանդիսացող այդ սկզբունքները պերճախոս արտահայտություն
են գտել «Նախաշավիղ»-ի հայանի առաջաբանում*):

Ձայնակցելով Ռուսոյին և Պեստալոցցուն, Արովյանը գրա-
րոցը համարում է համաժողովրդական լուսավորության հիմնա-
կան գործոն և այս յեղակետի վրա կառուցում իր մանկավար-
ժական սկզբունքները, գրանք հետապնդում էլին մի գլխավոր
նպատակ—բազմակողմանի կրթություն՝ հիմնված յերեխաների
հոգեկան կարողությունների և մտավոր ունակությունների գի-
տական լուրջ ուսումնասիրության վրա:

Ավելի քան 90 տարի անհայտության մեջ է մնացել Արով-
յանի մի նշանակալից յերկը—«Տիգրան» մանկավարժական մեծա-
ծալով վեպը: Վեպի լրիվ վերնագիրն է «Պատմություն Տիգրա-
նի, կամ բարոյական խրատներ հայ մանուկների համար»: Շըր-

*) «Նախաշավիղ կրթության» միակ, վոչ լրիվ ոբինակը Ղ. Աղայանի ար-
խիվի հետ անցել և Պեստալոցի Գրական Թանգարանին և պահպանվում է այն-
տեղ:

«Նախաշավիղը» հետագայում հիմնական վերամշակման է յենթարկվել:
Յերկու վարիանտների մեջ տարբերությունն այնքան մեծ է, վոր նույնիսկ ա-
ռաջին հայացքից թվում է, թե ընդհանուր վոչինչ չկա գրանք մեջ: Մշակված
վարիանտը առաջին համեմատությամբ խոշոր առավելություն ունի: Մասնա-
վաճի արժեքավոր է նրա ընթերցարանը, այնտեղ տեղ են գտել բազմաթիվ
հետաքրքրական ինքնուրույն պատմվածքներ և բանաստեղծություններ, վո-
րոնք անշուշտ հանդիսանում են հայ մանկական գրականության առաջին հա-
ջողված փորձերը:

«Նախաշավիղի» վերամշակված վարիանտը լույս է տեսել 1864 թ.:

Նահայաց և խորամուխ ընթերցողն իսկույն կռահում է, վոր
«Տիգրանը» հայ գրականության «Նմիր»-ն է, բայց միանգա-
մայն տարբեր ճակատագրով: Հանգամանքների դժբախտ բերու-
մով «Տիգրանը» մնաց իբրև մեռած տառ և չխաղաց պատմա-
կան այն խոշոր դերը, վոր անշուշտ վիճակված էր նրան: Յեթե
Ռուսոյի «Նմիր»-ը մի ամբողջ հեղաշրջում կատարեց մանկա-
վարժական մտքի բնագավառում, ունենալով ջերմ կողմնակից-
ներ ու կրքոտ հակառակորդներ, ապա սրտի կսկիծով պետք է
նկատենք, վոր մեր իրականության մեջ Արովյանի «Տիգրան»-ին
չվիճակվեց նման դեր կատարել:

«Պատմություն Տիգրանի» գործում գեղարվեստական ձևով
շարադրված են Արովյանի մանկավարժական հայացքները: Հեղի-
նակի բազմաթիվ գործերի մեջ տեղ գտած մանկավարժական
մտքերն ու կարծիքները, նրա մի շարք տարիների մանկավար-
ժական փորձն աչտաչել է մի յեն գումարվել և ամբողջացվել:

«Տիգրան»-ը մի զորեղ աղացույց է այն մասին, թե վոր-
քան խոշոր և յեղեղ Արովյանի դերն իբրև մանկավարժի, ինչ-
պես և այն մասին, թե ինչքան ավելի նշանակալից կլիներ այդ
դերը, յեթե վեպը ժամանակին հրատարակվելով սերունդների
դաստիարակության միջոց և ուսումնասիրության առարկա հան-
դիսանար:

«Տիգրան»-ը միանգամայն օրիգինալ գործ է, բացառիկ մեր
ամբողջ գրականության մեջ թե իր ձևով և թե արժարժած
խնդիրներով: Մի կողմ թողնելով այն տարբերությունը, վոր
բաժանում է ուսուցչին աշակերտից, պիտի ասել, վոր ան-
կասկած է Ռուսոյի «Նմիր»-ի և Արովյանի «Տիգրանի» սերտ
առնչությունը:

Ռուսոյի սխտեմը մանկավարժական մտքի պատմության
մեջ մեծ հեղաշրջում կատարեց և պրոգրեսիվ խոշոր նշանա-
կություն ունեցավ: Վոչնչացնող քննադատության յենթարկե-
լով միջնադարյան սխտաստիկ գաղափարը, ուր իշխում էր կրոնա-
կան կույր վոգին և ինկվիզիցիան, Ռուսոն ուսման հիմքում
դրեց ռեալ գիտությունները և կրթության նպատակը դարձրեց
բնության ճանաչողությունը: Նա առաջադրեց ուսման մեթոդնե-
րի ակտիվացման, աշխատանքային դաստիարակության, տեսու-
թյան ու պրակտիկայի կապի խնդիրները: Ռուսոյի մանկավար-

— Բնաբանութիւնը, առավել բուսաց պատմութիւնը, յերկրիս ու ինչ վոր աչքդ տեսնում ա նրանց պատմութիւնը: Աշխարհիս պատմութիւնը ու հայի, ասի, Թուրքի լեզուն, — պատառխանում եւ տառաջիչը: Այս պատառխանի մեջ կա մի ամբողջ մանկավարժական սիստեմ: Դա ու հաւելս տալիս դաստիարակութեան սիստեմն եւ: Այս սկզբունքով պիտի պատրաստվեր վոչ թե սխոլաստիկ դպրոցի կադապրից¹⁾ դուրս յեկող, շրջապատից ու կյանքից կտրված մարդը, այլ կյանքը խմացող, նրա պահանջները հասկացող և այդ պահանջներին լիովին բավարարութիւն տվող քաղաքացին: Ուշագրավ են մանավանդ վերը բերված պարբերութեան վերջին բառերը: Արովյանը հայ մանկավարժի, ուստի և նրա դաստիարակութեանը հանձնված սաների համար պարտադիր և համարում հայերեն, ռուսերեն և Թուրքերեն լեզուները: Հայ լեզուն իբրև մայրենի լեզու առաջին անհրաժեշտութիւնն է հանդիսանում: Այդ լեզվով պիտի նոր սերունդը զարգացներ մայրենի կոչութեան: Ռուսերենը պետական լեզու լինելուց պատ առանձին կարեւորութիւն է ստանում իբրև մեծ կուլտուրա ունեցող մեծ ժողովրդի լեզու, ժողովուրդ, վորի կուլտուրայի բարեբար ազդեցութեան նշանակութիւնը Արովյանն առաջինն է հասկացել, մեծապես ոգովելով նրանից: Աղբբբջաններն անհրաժեշտ է իբրև ամենամոտ ժողովրդի լեզու, վորի հետ ամենորոյա շփման մեջ ելին հայերը: Այսպիսով, Արովյանի մանկավարժական գաղափարներից մեկն այն է, վոր կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը պիտի համապատասխանի կյանքի կոնկրետ պահանջներին:

Արդեն «Վերք Հայաստանի» վեպում Արովյանը զարգացնում է ուսումնական ու դաստիարակչական մի ամբողջ ծրագիր, յեւնելով այն ժամանակվա քաղաքական որիննտացիայից և մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարի շահերից:

«Հայոց ազգի ջանին» դուրբան՝ մեկ նրա երեխին ուսմամբ, նրա են լուսաթաթախ հոգին կրթիք, կրթիլ եմ ասում, Թուրք խաղալ, ֆրանցուզերեն խոսիլ, անգիր բերան անիլ, գըլխիցը դուրս տալ՝ չեմ ասում ու շարական, փոխ, յա շիւա փլավ ուտիլ սովորցնիլ, վոր մեզ ես տեղն ա քցել, տեսնիմ՝ թե ջան կտա քեզ թե չե»: Այստեղ Արովյանը նույն ռեալիստական դաստիարակութեան քարոզիչն է: Այդ սկզբունքից յեւնելով նա մի

կողմից հարվածում է միջնադարյան սխոլաստիկան, իսկ մյուս կողմից քաղաքակիրթ ազգերի կուլտուրայի ձեւական ընդորինակութիւնը, «կրթված վերնախավում» տեղ գտած ֆրանցուզերեն կուլտուրալ պրեկտիկան և սեփական ժողովրդի ու կուլտուրայի վերաբերմամբ ունեցած արհամարհանքը:

Ինչպես Ռուսոյի, այնպես եւ Արովյանի մոտ բնութիւնը հանդիսանում է կենդանի դպրոց, բնութեան առաքեւների, յերուլթների, ուժերի ուսումնասիրութիւնը, նրանց ճիշտ հասկանալն Արովյանը համարում է կրթութեան նպատակը: Այդ միտքը նա հանգամանորեն զարգացնում է նաև իր նշանավոր «Նախաշավիղ կրթութեան» դասագրքի առաջին մասի անտիպ նախաբանում: Այդտեղ ասված է. «Վերքան վայելուչ և իմաստալից դպրոց է բնութիւնը, վոր շրջապատում է մեզ, մարդու գործառնութիւնը, վոր մենք ամեն բոլի տեսնում ենք մեզ մոտ, սովորական առարկաները, վորոնք գտնվում են մեր չորս կողմը, իմանալ անունները, ձեւը, գործողութիւնը, վորպիսութիւնը, նպատակը, նյութը, բոլոր իրերի ներգործութիւնը, ճանաչել և դատել ամեն բանի մասին, վոր լսում և տեսնում ենք՝ բնական մարդու համար, այլևս ինչ ծայրագույն ուսում պետք է ցանկալը»:

Այս ճիշտ դրուլթով է պայմանավորված եքսկուրսիոն մեթոդի լայն կիրառումը Կարապետի կողմից. պարագմունքները գերազանցապես անցնում են բնութեան ծոցում, ուր յերեխաները դաստիարակի դեկավարութեամբ հավաքում են և տեսակավորում ծաղիկներ և բույսեր, սովորում նրանց անունները, հետևում նրանց աճեցողութեանը և այլն:

Կրթութեան հիմքում դնելով ռեալ գիտութիւնները, Արովյանը, ի տարբերութիւն Ռուսոյի, չի սահմանափակվում բնական գիտութիւններով. նա դասավանդվող առարկաների ցանկում մտցնում է նաև պատմութիւնը, բացի այդ, Կարապետի սաները լայնորեն ծանոթանում են հասարակական կյանքին:

Արովյանի կրթական սիստեմում բացակայում է կրոնական դաստիարակութիւնը: «Պատմութիւն Տիգրանի» վեպում նրա սաները չեն աղոթում: Աշակերտների վոյժ ուշադրութիւնն ուղղված է այն բանին, վորպեսզի կարողանան ճանաչել բնութիւնն ու հասարակութիւնը: Բնական յերուլթների ճիշտ բմբռնումը վերացնում է ամեն տեսակի սնոտիարաշտութիւնը, վոչնչացնում է կուլը հավատը:

Հասարակական շահերի ակտիվ գիտակցությամբ և ոժտում Արուսյանն իր սաներին: Նրանց անձնական յերջանկությունը պետք է բլլի հասարակության յերջանկությունից: Անձնական շահը միշտ ստորադասվում և ընդհանուր շահից և զոհաբերվում նրան:

Այսպիսով Արուսյանը պատրաստում է վոչ թե բուրժուական հասարակության գայլի որենքը, սրբագործող հգործաներ, այլ հասարակության շահերին նվիրված ակտիվ քաղաքացիներ: Նա կրթում է իր սաներին՝ յեղնելով հումանիզմի բարոյական սկզբունքներին: Հարգանք դեպի մարդը՝ առանց ցեղի և հավատի խտրության, առավելապես դեպի աշխատավոր մարդը, — հան թե ինչն է կազմում Արուսյանի բարոյական ըմբռնությունների հիմքը:

«Նոքար ըլի, թե ճորտ, աղքատ ըլի, թե դարձի, պակասություն ունենա, քու ըլի, կամ քաշալ, կամ չողալ, ինչ ըլի, ըլի, ասեց պարոն Տիգրանը, ով նրանց մեկ պակաս խոսք ասի, իմացիր, վոր նրանում վոչ մարդկություն կա, վոչ հոգի, վոչ հավատ»:

Արուսյանը հատուկ քննության առարկա յե դարձնում ճորտության ինդիքը: «Տիգրան» վեպում մենք պատահում ենք ճորտերի, վորոնք արյան վրեժով են լցված տերերի դեմ: Փախած մի ուս ճորտի Տիգրանը ապաստան է տալիս իր հարկի տակ, պահում, պաշտպանում է իշխանության հետապնդումից ու տնորինում նրա հետագա կյանքը՝ իբրեւ ազատ աշխատավորի: Ուշագրավ է Տիգրանի և Կարապետի խոսակցությունն այս առթիվ:

«Ասացե՛ք ինձ՝ աչքի լույս՝ ի՞նչ անեմ ես մարդի հետ: Դորդ ա, դարձի ա, մեր բարեկամը չի, ճանաչ չի, ազգական չի, հայ ել չի, ոտար ազգ ես:

— Հո մարդ, իսանորդի ա, խոսք առավ պարոն Կարապետը:

— Յես ել եդ կուզեյի ասել, պատասխանեց պարոն Տիգրանը, են ել նեղության մեջ, վոչ թե մենակ մարդ: Ես պիտի չի՞ պետք է դուռը հետ անել: Նա մեր տունն ա ապավինել, եկել, ով ըլի, ինչ ազգ ել վոր ըլի, նրա դարդին պետք է հասնիմ, եդ իմ պարտքն ես»:

Սա մի հազվագեպ պայծառ ու անխտոն հումանիզմ է:

Ֆիզիկական աշխատանքը Արուսյանի կրթական սխառմում հատուկ նշանակություն է ստանում իբրեւ դաստիարակչական կարևորագույն գործոն: Աշխատանքը բարերար ներգործություն

է անում վոչ միայն մանկան ֆիզիկական ուժերի զարգացման վրա, այլ և մտավոր ընդունակությունների զբոսորման ու ընավորության կրթության: Սեփական աշխատանքի արդյունքի վայելումը գերագույն յերջանկություն է պատճառում յերեկաներին: Վարդանը և Յեղիսարեթը բանջարանոցում ունեն իրենց մարդերը և մշակում են սեփական աշխատանքով: Արուսյանի մոտ աշխատանքը դասում է պարտադիր բոլորի համար:

Ահա Կարապետի աշակերտների սովորած բանաստեղծություններից մեկը.

«Վոր նստենք — ասենք, աղա յեմ, աղա,
Մեր հացն ով կտանի ջաղացն ու կաղա:
Տանձը ինքն իրան բերանդ չի՞ ընկնի,
Վոր տակին նստիս, տեղիցդ չես շարժի:
Ով զայրաթ չանի, կմնա սոված,
Վերջ ժամանակին դուս դուռ ընկած»:

Ծուլությունն ու անգործությունը մարդուն հասցնում են դժբախտ վախճանի: Աշխատանքով է մարդու համար բացվում յերջանկության և բարեկեցության աղբյուրները: Արուսյանը յերջանկության նախապայմանը համարում է աշխատավորի համեստ և չափավոր կյանքը: Հարստությունը դժբախտացնում է մարդուն, չափավոր կյանքով ապրող ազնիվ ու բարոյական մարդը հարստանալով կորցնում է մարդկային կերպարանքը, վեր է ածվում բարոյական հրեշի:

Աշխատանքը ֆիզիկական դաստիարակության միջոցներից մեկն է, բայց վոչ միակը: Տիգրանը մեծ ուշադրություն է դարձնում իր սաների ամրության, տոկունության և առողջության վրա: Նրանք կարող են դիմանալ ցրտին ու շոգին, անցնել յերկար ճանապարհ, գիտեն վաթ լողալ և այլն: Այս ամենը վերաբերվում է յերկու սեռի յերեխաներին: Այս հարցում ես Արուսյանը զգալիորեն տարբերվում է Ռուսոյից, վորը Սոֆիի դաստիարակությունը տանում էր տարբեր սկզբունքներով, քան Նոմիլինը, ասելով՝ «Սոֆին պետք է կին լինի, ինչպես Նոմիլը պետք է լինի տղամարդ»:

Իբրեւ մանկավարժ Արուսյանն իր հայացքներով հիմնականում կանգնած լինելով Ռուսոյի տեսակետների վրա, մի շարք կետերում շեղվում է նրանից և ուղղակի հակադրվում նրան:

Այսպէս որինակ «ազատ դաստիարակութեան» հարցում, վոր Ռուս-սոյի սխտեմում հիմնական մոմենտն է հանդիսանում, Արուստանը միանգամայն տարբերվում է նրանից: Ռուսոսն «ազատ դաստիարակութեան» իր սկզբունքով թերազնահատում է սխտեմատիկ կրթութիւնը, ուսուցչի ղեկավար գերը, դասագրքի անհրաժեշտութիւնը և այլն, գերազնահատելով աշակերտներին անձնական տուեթիւնը և այլն, նրանց ինքնուրույնաբար Մաշխատելու—հետազոտելու փորձը, նրանց ինքնուրույնաբար Ուսուցիչն այն հմուտ ղեկա- ունակութիւնը: Արուստանի մոտ ուսուցիչն այն հմուտ ղեկա- վարն է, վորի փորձված ձեռքերումն է գտնվում աշակերտներին դեպի կյանք առաջնորդելու ղեկը: Ուսուցիչը մի կողմից զար- զացնում է յերեխաների մեջ յեղած ընդունակութիւններն ու դրական հակումները, մյուս կողմից արգելադրում է բացասական ազդեցութիւնները:

Կարապետը յերեխաների անթույլատրելի արարքների հա- մար պատիժներ չի գործադրում և վոչ ել ձանձրացնում է նը- րանց խրատական յերկար ու բարակ քարոզներով: Յերեխանե- րի ուշադրութիւնը դարձնելով նրանց վատ արարքների բացա- սական հետևանքների վրա, նա հասնում է այն բանին, վոր այլ- ևս այդ ղեկքերը չեն կրկնվում: Մյուս կողմից լայնորեն գոր- ծադրվում են պրոֆիլակտիկ միջոցները: Ուսուցիչը բազմաթիվ որինակներով և կյանքից առած կողմնակի պատմութիւններով յերեխային համոզելու համար ուսուցիչը դիմում է կյանքից ա- ռած կենդանի որինակների և վոչ իր խոսքի հեղինակութեանը: Յերեխաներին արվող պատմութիւնները սովորաբար հազորդ- վում է չափազանց հետաքրքիր և կենդանի ձևով: Այդ պատմու- թիւնները նրանց ուշադրութիւնը կազմակերպելով վորոշ ուղ- դությամբ, բերում են համապատասխան յեզրակացութեան:

«Յերեխեքը իսկույն իմացան, թե ինչ մտքով ա իրենց պարոն Կարապետը ես ասում ու մտքերը դրին, վոր եսուց դե- նը, չափավոր ուստեն, չափավոր նստեն ու վեր կենան»: Այսպի- սով լավի և վատի, թույլատրելիի և անթույլատրելիի հասկացո- տութիւնը դաստիարակվողներին տրվում է վոչ թե վերացական դաստիարակութիւնների ու անհամ, ձանձրալի քարոզների միջոցով, այլ կյանքից առած կոնկրետ որինակներով:

Վերը պիտի լինէր Արուստանի տված դաստիարակութեան վերջնական արդուները, ֆիզիքական, մտավոր, հոգեկան և բարոյական ինչ հատկութիւններով և ոժտում Արուստան իր սխտեմով դաստիարակված մարդուն:

Ինչպէս Ռուսոսն իր Եմիլից և նրա ապագա կնոջից՝ Սո- ֆիից նոր հասարակութեան բշխ և ստեղծում, այնպէս ել Արուս- տանը Վարդանից և Յեղիսաբեթից պատրաստում է որինակելի քաղաքացիների տիպը, վորոնցից պիտի ստեղծվէր նոր հասա- րակութիւն: Արուստանը պատրաստում է առողջ և տոկուն մարդ, մարդ, վոր կանգնած է ժամանակակից կուլտուրայի բարձրու- թեան վրա, լուսամիտ մարդ, ազատ բոլոր տեսակի նախադա- շարումներից և կույր հավատից, վստահ իր ուժերին և կարո- ղութիւններին, մարդ, վոր կյանքի իմաստը տեսնի գործունե- յութեան մեջ, վորի համար աշխատանքը հանդիսանա յերջանկու- թեան աղբյուր, վորը գերադասի պարզ, համեստ, ազնիւ և բնա- կան կյանքը և յերես դարձնի շահագործող վերնախավի աղա- կանված միջավայրից ու կենցաղից: Արուստանի դաստիարակած մարդը քաղաքացի չէ, ոժտված քաղաքացիական արիւթեամբ: Նա սիրում է կյանքը և մարդկանց, սիրում է մարդկային հա- սարակութիւնը և նվիրված է նրա շահերին անդամաձան կեր- պով:

«Պատմութիւն Տիգրանի» վեպը մի նոր և խոշոր ապա- ցույց է Արուստանի ղեմակերպողմի:

Այս վեպը Արուստանի մանկավարժական-հասարակական դադափարների արտահայտութիւնն է զեղարվեստական գրա- կանութեան մեջ, Սա վեպ չի սովորական մտքով և ունի խոշոր թերութիւն վիպական արվեստի ձևական պահանջների տեսա- կետից: Զեռնարկելով այս գործը, Վիպասանն այլ խնդիր է ու- նեցել, այլ առաջադրանք: Վիպական ձևը սուսկ միջոց է հանդի- սացել հեղինակի ձեռքին իր մտքերն ընթերցողներին մատչելի և գրավիչ դարձնելու համար: Յեւ իրոք, «Տիգրանը» մինչև վեր- ջին եջը կարդացվում է մեծ հետաքրքրութեամբ: Այս գրվածքում լեզուն մաքրվել է, զտվել տաճկերենի և պարսկերենի խառ- նուրդից, այստեղ չկան «Վերք Հայաստանի»-ի բազմահարկ, շունչ կարող նախադասութիւնները, շարադրանքը պարզ է, նախադա-

սությունները սեղմ: Անկասկած «Տիգրանը» գրված է «Վերք Հայաստանի»-ից բավականի ուշ, հավանորեն Յերեվանում պաշտոնավարելու շրջանում, կյանքի վերջին տարիներին և թերևս այդ է պատճառը, վեր գործն անավարտ է մնացել:

Տասնամյակների վրայով այդ մեծարժեք վեպը համար լուծթյամբ և անցել, ասես խռոված անցած սերունդների զայրացուցիչ անտարբերությունից: Տասնամյակների կյանքը չի զրկել այդ գրվածքն իր արժեքից: «Պատմություն Տիգրանի» յերկնայդ յերկար ժամանակամիջոցն անցել է հսկայի քայլերով և մեզ է հասել միանգամայն թարմ ու կենսունակ: Այսօր վերջապես Աբովյան-մանկավարժը Կարապետի և Տիգրանի բերանով պիտի խոսի մեզ հետ՝ խորհրդային մանկավարժի, ծնողի, յերևտասարդի և պատանու հետ: Այդ խոսքը սիրով կլսվի բոլորի կողմից և չի հնչի խորթ ու ստոր, միամիտ ու հնացած, պաղ ու անտարբեր: Նա մեզ կհմայի իր խելացի ու խորիմաստ մտքերով, բազմախորձ մարդու ոգտակար խորհուրդներով, կրոնավառի իր անորինակ սիրով դեպի նոր սերունդը:

*
* *
*

Մի հարյուրամյակ է բաժանում մեզ Յաջատուր Աբովյանից, սակայն այդ հեռավորությունից նա նայում է մեզ պայծառ հայացքով, ինչպես արեվը անամպ յերկնքից, հեռավոր ժամանակների մշուշը չի մթագնում նրա դեմքը, այլ ցնդում է նրա անաղարտ պայծառությունից: Իր՝ արեվի պես ջերմ ու լուսավոր սրտով, գարնան պես բուռն ու տարերալի կյանքով, նա խորտակեց հայ ժողովրդի մտքի կապանքները, ջարդեց նրա կյանքի անշարժության սառույցը: Աբովյանը մեր նոր գրականությունից, մեր նոր կուլտուրայի գարունը հանդիսացավ և ունեցավ գարնան պես կարճատև, բայց բուռն ու գեղեցիկ կյանք:

Այսօր Աբովյանը խոսում է մեզ հետ իր հարյուրամյա հեռավորությունից, «Թաք ըլի դհւ, դհւ՝ իմ պատվական ազգ՝ քո վորդու արածը, քո վորդու խակ լեզուն սիրես, ընդունես, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, վոթ աշխարհի հետ չի փոխիլ»:

Խորհրդային ժողովուրդը սիրող հայր է ամեն մի արժանավոր գավակի:

Աբովյանը մեռավ ժողովրդի սիրուն, ժողովրդի սերն էլ նրան անմահ կպահի:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Աշխարհաբարի և գրաբարի պայքարը նույնքան հին է, Վորքան ժողովրդի պայքարը հայ աշխարհիկ և հոգեվոր տերերի դեմ: Դա դասակարգային կուլտուրաների բաղխումն էր, դեմոկրատական և կեղերաֆեոդալական կուլտուրաների մշտական ու անհաշտ կռիվը:

Աշխարհաբարի պայքարը գրաբարի դեմ անցյալ դարի 40-ական թվականներից թեմականաց հոր շրջան, կրեց առավել բուռն ու կատաղի բնույթ՝ խրախույս ու վողի ստանալով դարերի քնից սթափված ժողովրդից, վորի ձայնն սկսում էր հնչել առնական, բարձր ու լսելի:

Այդ պայքարը թողեց իր տարերային բնույթը՝ դառնալով խորը գիտակցական, մտածված, պատճառաբանված ու կյանքի փաստերով հիմնավորված:

Արովյանը աշխարհաբարի պայքարը գրաբարի դեմ հենց այդ մակարդակի վրա դրեց՝ մարտական լիցք ստանալով ժողովրդից:

Արովյանը ժողովրդի կուլտուրական վերածնության գործում լեզուն համարում էր ամենակարեւոր գործոնը: Այլիկն, լեզուն ազգի գոյության, նրա ինքնութեանության առաջին նախապայմանն էր ըստ Արովյանի: «Ա՛խ՝ լեզուն, լեզուն, լեզուն վոր չըլի, մարդ ընչի նման կըլի», բացականչում էր նա «Վերք Հայաստանի» վեպում: Իր «Նախաշավիղ կրթության» դասագրքի անտիպ առաջաբանում Արովյանը գրում է, «Բայց այդ բոլորի առաջնորդը, կամ ղեկավարը լեզուն է, առանց վորի մեռնում է ամեն բան մեզ համար ու չի կարող վորեւ ներդրածություն ունենալ»:

Անցողաբար նկատենք, վոր Նալբանդյանը նույն մերձեցումն էր ունեցել այս խնդրին, ինչ վոր Արովյանը. նա յեղի լեզուն համարել էր ազգի գոյության պայմանը, հիմքը: «Ազգ կոչվածը, — գրում է Նալբանդյանը, — վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ լեզու, առանց վորի չի կարող լինել ազգ: Լեզուն ազգի վագին է»: Մի այլ տեղ

Նալբանդյանը գրում է, «Ազգը ինքն ըստ ինքյան ազգ է, յեթե չունի լեզուն»:

Մի ուրիշ աշխատության մեջ Նալբանդյանը ի հաստատութիւն իր մտքերի, մեջ է բերում «Վերք Հայաստանի» վեպից լեզվի մասին ասված Արովյանի հայտնի խոսքերը. «Ա՛խ, լեզուն, լեզուն, լեզուն վոր չըլի, մարդ ընչի նման կըլի,—ասում է նահատակ Արովյանը»:

Ի՞նչ ընթացք է ուղղութիւն պիտի ունենար մեր լեզվի զարգացումը, ի՞նչ լեզվով պիտի զարգանար մեր գրականութիւնն ու կուլտուրան: Համենայն դեպս վոչ գրաբար լեզվով, վորը հենց են գլխից խորթ եր և ոտար ժողովրդին. «Անկարելի ա, թե մեր յերանելի թարգմանչաց ժամանակին՝ հայք են լեզուն եյին բլում խոսելիս, վոր նրանք գրեցին»,—ասում է Արովյանը մի ակնարկ նետելով մեր լեզվի պատմութեան վրա: Նրա կարծիքով գրաբարը դուրի է իրական արժեքից, նրա արժեքը սոսկ պատմական է: Մեր գրաբար լեզուն անգին է,—գրում է Արովյանը,—նմանը չունի, ինչքան լեզու յեւ վոր գիտեմ, մեկն եւ են համը, են քացրութիւնը, են ճոխութիւնը չունի. բայց մեր վստ բախտից՝ հազարից մեկը չի հասկանում, ինչ պետք է արած»:

Արովյանը գրաբարը համարում է մի պատվար, մի խոչընդոտ, վոր արգելակում է մեր կուլտուրայի առաջընթացն ու փակում ժողովրդի ճանապարհը գեպի կուլտուրան: «Թեկուզ ոսերեն, նեմեցերեն, յա Փրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաբար՝ տասը չըլի վոր հասկանային, բայց հարիւր հազարի համար՝ թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր վոր ազգը են լեզվովը չի խոսում, են լեզուն չի հասկանում, սաքի հենց բերնիցը եւ վոսկի վեր սծիր. մեւ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բանը կուզի»:

Նալբանդյանը, կարծեք շարունակելով և առավել ևս սրելով Արովյանի միտքը, գրում է. «Ինչ վոր են հայոց իմաստունների համար չինացիների հեղինակները, ճիշտ նույնն են մեր ժողովրդի համար իրենք՝ հայկական չինացիները»:

Յեզրակացութիւնն ավելի քան պարզ է. գրաբարը ազգի լեզուն չէր, նա մի քանի տասնյակ իմաստական մեռածներ իրավունքն եր, այն ռեակցիոն մտավորականութեան, վորը գրաբարը գործադրում էր ժողովրդի դեմ իբրեւ ինքնապաշտպանու-

թյան գինը՝ փակելով նրա առաջ լուսավորութեան դռները: Խըրթին, անմատչելի և նույնիսկ բոլորովին անհասկանալի շարագրելը այդ իմաստականների կողմից գիտվում եր իբրեւ գրական հատկանիշ, մեծ տաղանդի նշան, և ծագվում եր պարզ, ժողովրդին մատչելի շարադրանքը, իսկ հեղինակը հայտարարվում անշուրջ: Այդ եր, վոր մի պահ Արովյանին խոր տարակուսանքի ու ծանր յերկմտանքի մեջ ձգեց, այն պահին, յերբ նա պիտի ստեղծեր իր անմահ «Վերք Հայաստանի»-ն. «Հրամայել չէյի կարող, ինչը ընչի, աղաչելի ել՝ լեզու մարդ չէր իմանալ, չունքի յեւ ել եյի ուզում՝ վոր ինձ վրա չծիծաղին, չասեն կոպիտ ա, հիմար ա, վոր քերականութիւն, ճարտասանութիւն, արամբանութիւն չգիտի, յեւ ել եյի ուզում, վոր ասեն. «Ո՛հ ենպիս խորը, խրթին շարադրել գիտի, վոր սատանեն ել միջիցը մեկ բառ չի կարող իմանալ, հասկանալ»: Այս տողերի տակ թագնված է կծու հեզմանք, ուղղված այն ժամանակ թագավորող միջնադարյան սխոլաստիկայի և այդ գաղափարախոսութեան կրողների դեմ:

Այս գրութիւնը հետագայում ավելի խրքոտ քննադատութեան է յիւթարկվել Նալբանդյանի կողմից: Մեծ հրապարակախոսն իր մի հոդվածում գրում է. «Այսքան պարզ և լուսապայծառ ճշմարտութիւնը չեն կարողանում այդ պարոնները դեռ իստակ աչքով տեսանել, ուստի և ասում են, վոր պիտո յե մարդ այնպիսի լեզվով խոսի, վոր դիմացի մարդը նրան չհասկանա, և վորչափ խրթին և մութը կը խոսեր, այնչափ արժանավոր և քանքարավոր եր հեղինակը. սոքա բնութեան կանոնին չհավանելով, վոր դրել է մարդու մեջ լեզու և բանականութիւն՝ սրտի զգացմունքը ընկերին հայտնելու մասին, յուրանցից կանոն են հաստատել թե պիտո յեր խոսել այնպիս, վոր դժվար լիներ հասկանալը, ուրեմն յեթե դժվար հասկանալի խոսելը գովելի մի բան եր, բնավ չխոսելը վորչափ ևս . . . »:

Առավել վողբալի վիճակում եր գտնվում դպրոցը: Իր «Նախադիվ կըթութեան» գործի առաջաբանում Արովյանը մի սուր պոլեմիկա յե մղում այն հնամուլ քննադատների դեմ, վերոնք հետագայում ծանոթանալով աշխարհաբար այդ դասագրքին, պիտի հեղինակի հասցեյին ասեյին հեզմանքով. «Բանը կարվել ա, նստել ա դարտակ-դարտակ գլխիցը դուրս տվել: Ես մասալեքը մեր պառավներն ել գիտեն»: Այդ քննադատներին Արովյանը

հեգնանքով անվանում ե վերացական փրկիստփաներ, վորոնց միտքը չի հանգչում բնականի և իրականի վրա, այլ ողբապարում ե յերկնքում: Նրանք վործով չճանաչելով յերեսաների հոգեկան կարողությունները, ծանրաբեռնում են նրանց միտքը հոգեորական քերթվածներով, վորոնց թե՛ լեզուն և թե՛ իմաստը միանգամայն անհասկանալի յե ու խորթ նրանց, և կյանքի գործնական պահանջների տեսակետից միանգամայն անպետք: Ել ինչպիսիք ե հնարավոր բացել յերեսայի միտքը, հասկացնել առարկայի իմաստը, սիրել տալ դպրոցն ու գիտությունը, հարց ե տալիս Աբովյանը: Յերեսաների աչքին տառերը փուշ են դառնում, նրանք դպրոցից խուսափում են ինչպես տանջարանից: «Ո՛ւմ չե հայտնի՝ թե վերքան ե ոտաբացել մեր զբարառ լեզուն հասարակ գործածականից և քանի տարի յե հարկավոր նրա կանոնները լիակատար ճանաչելու համար: Մինչև յերբ պետք ե տանջըվեն վողորմելի մանուկները: Դպրոցը նրանց թվում ե տանջարան, ուսուսմն տանջանք և սոսկալի պատիժ և այս ամենի պատճառը լեզվի խրթնությունն ե»:

Աբովյանին քաջ ծանոթ եր այն ժամանակվա խալիֆայական դպրոցների վողորմելի վիճակը. յերեսաները տարիներ շարունակ աչքի լույս եյին փչացնում ժամագրքի, կտակարանի, աստվածաշնչի մեռած տառերի վրա, զրի սեմն ու սպիտակը ջոկելու, հասարակ գրաճանաչություն ձեռք բերելու համար միայն: Աբովյանն իր կաշվի վրա յե զգացել այդպիսի ուսման ամբողջ սարսափը: Ծիշտ նույն կերպ ե տրամաբանում նաև Նալբանդյանը: Նա յեվս Աբովյանի պես յեկներով կյանքի ռեալ պահանջներից, ավելի գործնական ե համարում աշխարհաբարով հարկավոր գիտություններ սովորելը, քան ժամանակ վատնել մեռած գրաբարի վրա, վորը հայ մանուկին հաց ու ջուր չիր տալու: «Թող հայոց մանուկը սովորի յուր մայրենի լեզվովը ազատական գիտությունները, թող նա այն աշխատությունը ինչ՝ վոր գործ ե դնում հին և մեռած լեզուն սովորելու համար, գործ ածե հարկավոր գաղափարներ ստանալու մասին, չե պիտո նորա հինգ դարու հայախոսությունը, այդ նորան հաց ու ջուր չի տա, նորան հարկավոր ե գիտություն, վորը կարող ե ստանալ նոր լեզվի միջնորդությունով»:

Աբովյանն իբրեւ մանկավարժ խոր վողբերգություն ե

ապրել, նկատելով յերեսաների դժկամությունը դեպի հայ գիրն ու գրականությունը և բուռն հետաքրքրությունը դեպի այլ ազգի հեղինակների ստեղծագործությունները: «Միտս ուզում եր պատռի, վոր ես երեսեքանց ձեռքն ել՝ ինչ Հայի գիրք տալիս եյի, չեյին հասկանում: Ռուսի, Նեմեցի, Ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան վոր կարդում եյին, նրանց անմեղ հոգուն ել եյին ենպես բաները դիր գալիս: Ուզում եյի շատ անգամ մագերս պոկիմ՝ վոր ես ոտար լեզուքը ավելի եյին սիրում, քանց մերը»:

Յեւ այսպես, խնդիրը լուրջ եց, դրությունը կրիտիկական: Պետք եր յեւք գտնել, յեւք գտնվեց: Աբովյանի ձեռքով գերեզման դրվեց վաղուց մեռած, բայց իր գոյությունը մի կերպ քարշ տվող գրաբարը: Հին, մեռած լեզվի գերեզմանափորը միաժամանակ դառավ նոր լեզվի տատամայրը: Վոտնատակ տալով դարերի տրագիդիան, Աբովյանը ժողովրդի կենդանի լեզուն, վոր արհամարհված եր ու մերժված, գերադասեց վսեմ գրաբարից: Այսպես ծնունդ առավ Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն: Առաջին անգամ դարերի լուության կնիքը վերցվեց ժողովրդի շուրթերից:

Հիշենք Աբովյանի հայտնի խոստովանությունն այն մասին, թե ինչպես գրաբարը կապել, կաշկանդել եր նրա միտքը, և թե ինչպես աշխարհաբարը փշրեց այդ կապանքները, թեւ ու թռիչք տվեց նրա մտքին, յերեւակայությանը և ստեղծագործությանը: «Վերքի» առաջաբանում կարդում ենք. «Ինչ խուր, կորած, մոլորած մտքեր ունեյի, բոլորը բացվել, յեղ եյին յեկել: Նոր եյի իմանում, վոր գրաբար ու ուրիշ լեզվներ մինչեւ ես սխալմ էր միտքս փակել, բխովել եյին»:

Աբովյանն ինչպես բոլոր հարցերում, նմանապես և այս խնդրում մի յեկակեա ե ունեցել, մի շահ ե հետապնդել՝ դա բուն ժողովուրդն եր ու նրա շահը: Աբովյանը գրում եր ժողովրդին հասկանալի լինելու համար և այդ անում եր նույնիսկ այն ժամանակվա «գիտունների» աչքին տգետ յերեւակառիսկով:

«Թող ինձ այսուհետեւ տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա ելել՝ իմ ընտիր, ազիզ, իմ սրտի սիրեկան ազգ: Թող՝ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համբյարի համար զրի, յիս քո կորած, շվարած վորդին՝ քեզ համար»: Աբովյանը մտահոգված եր, վոր իր գործը «մեր խալիսի սրտով ըլի»: Դիտուն մարդիկ շատ

գրքեր են կարգում, ժողովուրդն է, վոր գուրկ է ընթերցանում թյունից, հասարակ մարդն է, վոր կարգալու գիրք չունի։ «Փեռ-
դտրա կամ վորդիական սեր» դրամատիկական յերկի առաջաբա-
նում գրում է. «Հուլյա ունիմ, վոր ամեն մարդ ենդուր համար
ավելի հավետով կարգա, չունքի մեկ գծար բառ չկա միջումը՝
բոլորն աշխարհաբառ ա։ Մախսուս ես լեզվովը գրեցի, վոր գեղը-
ցիքն էլ հասկանան, քաղաքացիք էլ։ Միթե գեղըցին մարդ չի,
չի՞ ուղի՞ վոր մեկ նոր բան էլ նա լսի կամ կարգա։ Ելլ խոսողը
թող խոսի»։ Վճռականապես օհմանազծվելով իշխող դասակարգից
և նրա մտավորականությունից, արհամարհելով նրանց կարծիքը,
Արուսյանն իր կյանքը, իր բախտը, իր ստեղծագործությունը
կապում է ժողովրդի հետ, դառնում նրա արտահայտիչը։ «Թե
գիտուն, խելոք մարդիք, ինձ պախարակեն, դու էլ ա ինձ պա-
հիր՝ սիրելի ազգ, չունքի իմ ուզածս են ա, վոր քեզ ծառայեմ,
քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերնումս ա»։

*
* *

Վորքան և տարորինակ է այս, բայց փաստ է, վոր մեր
լեզվաբանները գեռեն Արուսյանի լեզվական հայացքները հա-
տուկ քննություն առարկա չեն դարձրել, ըստ յերեվոյթին
առանձին կարեկություն չտալով այս խնդրին։ Ավելին, յերբ
նրանք փորձ են արել ցույց տալ գրական հայերենի մշակման
պատմությունը, Արուսյանի անունը մի կողմն են թողել, պնդե-
լով, թե նա չի բարձրացել բուն ժողովրդի լեզվից—բարբառից,
գրական լեզու ստեղծելու փորձ չի արել, գրական հայերենի մե-
շակման գործում գեր չի խաղացել։

Մեր լեզվաբաններն այս դերը վերագրում են միմիայն
«Հյուսիսափայլ»-ին, անտեսելով Արուսյանի կատարած հսկայական
աշխատանքը, և այդ մոչ թե ձեռքի տակ անհրաժեշտ փաստեր
չունենալու պատճառով, այլ շնորհիվ այն բանի, վոր նրանք
հարցին մոտեցել են կանխակալ կարծիքներով և հրապարակում
յեղած նյութերը անհրաժեշտ լրջությամբ և ուշադրությամբ չեն
ուսումնասիրել։ Յեթե մեր լեզվաբանները բարեխիղճ կերպով ու-
սումնասիրեյին միմիայն «Վերք Հայաստանի»-ն, այդ էլ բավական
կլիներ համոզվելու համար՝ թե վորքան մտածված ու ծրագրված

է յեղել Արուսյանի մղած պայքարը գրաբարի գեմ և թե նա
վորքան լուրջ է վերաբերվել հայ լեզվի ապագայի հարցին։

Խնդիրը նրանում չէ, վոր Արուսյանով աշխարհաբարի և
գրաբարի պայքարը չավարտվեց ու վերջնականապես չապանով-
վեց աշխարհաբարի հաղթանակը, այլ նրանում, վոր Արուսյանը
դրեց մեր լեզվաշինության հիմնական հարցերը և իր ժամանա-
կին լուծեց միանգամայն ճիշտ կերպով, յեղելով մեր ժողովրդի
պահանջներից ու շահերից։ Արուսյանի յերախտիքը այս հարցում
համարվել է այն, վոր նա առաջինը դրեց ժողովրդի լեզվով։
Այն ինչ, հեղինակի թե՛ արդեն հայանի և թե՛ նոր ձեռք բեր-
ված նյութերը մեզ հիմք են տալիս միանգամայն նոր յեղրա-
կացություն անելու։ Սկսելով ժողովրդական լեզվի զարծածությու-
նից, Արուսյանն իր ստեղծագործություններում համառոտեմ մշա-
կել ու փոփոխել է այն և վերջին շրջանի իր յերկերում ստեղծել
է այնպիսի գրական լեզու, վորին կարողացավ հասնել միայն
70-ական քվականների գրական հայերենը։

Հիրավի, Արուսյանի «Վերք Հայաստանի»-ն գրված է բուն
ժողովրդի լեզվով՝ Գանաքեռի բարբառով։ Արուսյանն անգամ չի
խուսափել տաճկերենի և պարսկերենի ահագին ազդեցությու-
նից, սակայն նույն այդ գրվածքում արտահայտելով իր անբա-
վականությունը «Վերք»-ի լեզվից, նա տվել է մեր լեզվի հե-
տագա զարգացման մի ամբողջական ծրագիր, վորի առաջին
դործնական կիրառողը հենց ինքն է հանդիսացել։

«Վերք Հայաստանի»-ի առաջաբանում Արուսյանն իր վեպի
լեզուն համարում է խալ լեզու, մանկական թոթովանք և կոչ
է անում ազգին սիրել այն «ինչպես հերը իր մանուկի կմկմա-
լը, վոր աշխարքի հետ չի փոխիլ»։ Սակայն, ինչպես թոթովախոս
մանուկն ապագայում դառնում է պրծախոս յերիտասարդ, ճիշտ
այդպես էլ ժողովրդի նոր ստեղծվող կուլտուրան, դրա հետ մեկտեղ
և լեզուն, իր սկզբնական աստիճանից, պարզ ու պրիմիտիվ վիճա-
կից պիտի աճեր, բարձրանար՝ դառնալով խորը և բովանդա-
կալից։ Յեթե վոր կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք,—
ասում է Արուսյանը։ Այսպիսով, ժողովրդի կուլտուրական մա-
կարդակը աստիճանաբար պիտի բարձրանար, հեղինակը նրա-
նից չպիտի կտրվեր, այլ իր հետ նրան ևս պիտի վեր բարձր-
բացներ, հասցնելով կանոնավոր մշակված գրական լեզուն հաս-

կանալու, այդ լեզվով արտահայտվելու մակարդակին: Լեզվի գար-
վացումը պետք է զուգահեռ ընթանալ ժողովրդի զարգացմանը,
նրա կուլտուրական աճին: Արդյունքը պարզ ըմբռնում էր, վոր
«մեկ ազգ ընչանք յերկար ժամանակ կըթվի վնչ, ուսման չհե-
տելի, անկարելի ա, թե նրա միտքը ենպես բացվի, ու նրա
գյուրա բոռեր հնաբի»:

Իտալական հանճարեղ բանաստեղծներ՝ Դանտեյի և Պետ-
րարքայի՝ մայրենի գրականության համար կատարած պատմա-
կան դերն է Արդյունքն աչքի առաջ ունեցել հայ գրական լեզ-
վի՝ հարցը քննելիս, նրա ապագան ուրվագծելիս: «Յերանի են
սհաթին, — գրում է Արդյունքը, — վոր մեկ ազնիւ հայի ծնունդ՝ իմ
անպիտան լեզվի վրա բարեկանա, իմ անպիտան գրությունը դեն
քցի ու ինքը նորեն ենպես գրի մեր քաջ հայերի պատմություն-
նը, վոր լսող, կարգացողը վառվի, բորբոքվի, դարմանա, հիանա
ու են գրողի դալամն ու գիրքը ինչպես Պետրարքինը՝ մասուն-
քի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի»: Վերոհիշյալ տողերից յերե-
վում է, վոր Արդյունքի համար «Վերք»-ի լեզուն նպատակ չի
յեղել: այլ ժամանակավոր միջոց իր նպատակների համար, իսկ
նպատակը՝ կուլտուրայի և լուսավորության պրոպագանդն էր
ժողովրդին հասկանալի լեզվով: Նա գիտակցում էր, վոր հայ
լեզվի կատարելության համար յերկար ճանապարհ պետք էր
անցներ: Լեզվի կուլտուրան պիտի բարձրանալ ժողովրդի կուլ-
տուրական աստիճանի հետ մեկտեղ: «Պարապ վախտի խաղա-
լիք»-ի առաջաբանում խոսելով իր առակների և դրանք գրելու
շարժառիթի մասին, ավելացնում է. «Հույս ունիմ, վոր ուրիշ
մարդիկ դեռ լավը չիեն»: Սա ևս նույն անբավականությունն
է, ինչ վոր «Վերք»-ի նկատմամբ արտահայտածը:

* *

Մեր լեզվի այն ժամանակվա վիճակը լուրջ մտահոգու-
թյուն է պատճառել Արդյունքին: Ուսարամուտ բառերն զգալի
տոկոս կազմելով, լուրջ վտանգ էյին սպառնում նրա գոյու-
թյանը. կորչում էր լեզվի իսկական պատկերը, լեզուն աղա-
վաղվում էր: Լեզվի այսպիսի վիճակն Արդյունքը ճիշտ կերպով
բացատրում է մեր ժողովրդի քաղաքական դրությամբ: «Ժամա-
նակն ենպես ծովել էր մինչև հիմա, վոր մարդ իր գլուխը չեր

կարում պահել, ուր միա լեզվի դարգը քաշի: Ես ա պատճառը՝
վոր մեր նոր լեզվի կեսը Թուրքի ու Պարսից բառ ա»: Քիչ ներքե
Արդյունքը գրում է. «Ենքան ա նրանց լեզվի համը ընկել մեր
ազգի բերանը՝ վոր խաղ, հեքյաթ, առակ թուրքերեն են ասում,
իրանց լեզուն թողում, պատճառ. չունքի սովորություն ա ըն-
կել»: Յեւ այդ սովորությունը վերացնելու նպատակով Արդ-
յունքը մայրենի լեզվով բայաթիք է հորինում ժողովրդի համար:

«Պարապ վախտի խաղալիք» առակների գրքի վերջում ա-
վելացնելով «Բայաթիք» բաժինը, առաջաբանում Արդյունքը հե-
տելյալ կերպ է մեկնում իր դիտավորությունը: «Բայաթիքը են
մտքով եմ գրել, վոր չունքի մեջսում, հացի վրա թուրքեկար
են ենպես բաներ ասում. լավ հայը հայեկար ասի, վոր քիչ
քիչ լեզուն քաղցրանա, չունքի վոչինչ բան լեզուն ենքան չի
քաղցրացնի, վորքան խաղ ու տաղը»:

Արդյունքին լուրջ անհանգստություն է պատճառում ևս մի
խնդիր, դա տիրող շրջաններում բուն դրած այն ֆեոսակար
սովորությունն էր, յերբ խոսելիս հայերենին անտեղի կերպով
խոսում էյին ուսաներն բառեր, և այն ել այնպիսի մեծ չափով,
վորից անճոռնի կերպով աղավաղվում էր թե հայերենը և թե
ուսաներն:

Այս անհանգստեցիկ դրությունը Արդյունքը սուր կերպով
ծաղրում է իր «Վերք Հայաստանի» վեպում:

«Ախր վոր ասում ես՝ փրփուլիվաքսա արի, սփուլնա յեմ,
ոփիծաքսա ելա, փռոշենի տվի, սանյաքիե շատ ունիմ, գլուխս
փրփուտցա ելավ, փեզեստնի մարդ ա, ռափոյնիկ ա, յափեքնիկ
ոփնիմ ես, գնանք փուփաքսա ըլինք, սոփրանիյեմեն եմ գալիս,
փռոփքատսա արին, ճամփին փեքփի ուքոփնո յա, շատ խա-
փաք սլուխիտցա չի ըլում և այլն: Աչքի լիս՝ մի մտածիր թե
լսողն ի՞նչ կասի: Իսկ դիտուն լուսավորյալ մարդն նա յե, վոր ամեն
լեզուն քանի կարա, խտակ խոսա: Դու քո լեզուն՝ վոր խտակ
խոսաս, ինչ ֆեոս ունի, հենց գիտում ես, խելքդ ձեռիցդ կառ-
նեն, թե սովորած իմաստությունդ շուրբ կթափի, կամ թե չե
տերության սիրտն ես ուղում շահիլ: Բարեխնամ տերությունը
յերբ կուզի վոր մարդ իրան լեզուն կտրի, իր ազգիցը հեռանա:
Բաս ել ուր են եսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պա-
հում, աստիճան, պատիվ տալիս: Ֆրանցուզ, Նեմեյ, Ինգլիզ,

վար քո լեզուն սիրում, գովում են, քանի՞ պատիվ դու յեւ պետք
ե սիրես ու գովես»: Քիչ ներքեյ ալեկացնում է. «Եսքան խա-
ռը լեզվի հետ, դու յեւ վոր քո պրոֆիլիպոսան, մրոֆուլիպոս-
ան ես խառնում, ախար զրանից ինչ համ դուքս կգաս»:

Անմտություն կլինեք կարծել, թե Աբովյանի վերը բերված
տողերը վորեմէ հափով վարկարեկում են ուսուսաց լեզուն կամ
թե նա դեմ եր ուսուսեանի տարածմանը հայերի մեջ: Աբովյանն
եր և մինչեւ վերջը միայն ուսուսական կուլտուրայի և հատկապես
ուսուսաց լեզվի ջերմ կողմնակից: Այդ ե՛ վկայում նրա արխիվում
պահպանված «Նոր տեսական և գործնական քերականություն
ուսուսաց վասն հայոց» սովորածավալ աշխատությունը: Այդ գրե-
քի առաջաբանում պարզաբանելով իր նպատակը, Աբովյանն ի
միջի այլոց գրում է. «Այս մտքով՝ վոր լեզուն, լինի դա արե-
վելյան կամ արեւմտյան, կարող ե այնպես նպատավոր լինել
մեր ազգին, քան ուսուսացը, վորի միայն հարկավորությունը և
չքնադուլթյունը մեր ժամանակներում մինչև իսկ լուսավորյալ
ազգերին ստիպում ե ձգտել, ունենալ այն, ճոխանալ նրա մեջ,
այլ և նամանավանդ նրա ընձեռնած բազմատեսակ ոգուտը, վոր
մեր ազգը ինքն ել տեսնում և ոգուտ ե քաղում, ինչպես ար-
քունի ծառայության պաշտոնների մեջ, նույնպես և քաղաքա-
կան կենցաղավարության մեջ» (Թարգմանված գրաբարից):
Նույն աշխատության «Հայտնություն ուսուսաց լեզվի» բաժնում
ասված է. «Լեզուն ուսուսաց ե մինն հրեղարձակադուլթյուն և ամենա-
հարկավոր լեզվաց ի վերա յերկրի»: Իր «Պատմություն Տիգրա-
նի» վեպում Աբովյանը ուսուսաց լեզուն պարտադիր ե դարձնում
հայ մանուկների համար: Մայրենի լեզվից հետո ուսուսեանն
առաջին անհրաժեշտությունն ե համարում իբրեւ մեծ կուլտու-
րա ունեցող մեծ ժողովրդի լեզու: «Ռուսաց լեզուն մեր տերու-
թյանն ա, պետք ե ամենից առավել համարենք»,—ասում ե նա
«Վերք Հայաստանի»-ում:

Աբովյանի խոսքը վերաբերվում ե լեզվի աղճատմանը և
հայ «գիտունների» արհամարհանքին դեպի մայրենի կուլտուրան
ընդհանրապես և լեզուն մասնավորապես: Դա մեծապետական
շովինիզմի արտահայտության մի ձեգն եր, վորի դեմ անհաշտ
պայքարում եր Աբովյանը:

Այսօր, ձեւով ազգային և բովանդակությամբ սոցիալիս-

տական կուլտուրաների ստեղծման այս մեծ զարաշրջանում,
այդ խնդիրն առավել քան ակուռալ ե դառնում, ավելի քան
սրվում ե կուլտուրական բարձրորակ լեզվի հարցը, հարց, վոր
այնքան հուզել ե Աբովյանին: Նախանդյանն ել Աբովյանի պես
խիստ մասնողված եր մեր լեզվի հստակության խնդրով: Քննու-
թյան յենթարկելով Նոր-Նախիջևանի բարբառը, Նախանդյանը
նույն տխուր փաստն և արձանագրում. «Վողբալի և արտասու-
լի բան. այն յերիտասարդ մարդիկը, վոր հարակցություն ունեն
ուսուսների հետ, ամենայն կերպ աշխատում են յուրյանց հայերեն
խոսակցության մեջ վորքան կարելի յե շատ գործածել ուսու-
սառեր, նոքա մտածում են թե վորքան աշխատակեն յուրյանց
լեզուն ոտարի բառերով, այնքան խելացի և բան համակցող են
համարվում»: Նախանդյանը ես Աբովյանի պես խարազանում ե
այն թյուր և միամիտ կարծիքը, թե ոտար բառերի անտեղի
գործածությունը վխտուն և կուլտուրական լինելու նշան ե:

Լեզունների աղավաղման պատկերն Աբովյանը տալիս ե հե-
տեվյալ սրամիտ որինակով. «Սառնիր քո սիրական խաշի հետ
ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), չամիչ, չիր, խիլիլաւ,
տես ինչ համ կուսենա»:

Մեր լեզվի այդպիսի վիճակը Աբովյանն այնուամենայնիվ
անհուսալի չի համարում. «Բայց սրտ դեզն ել հեշտ ա,—գրում ե
նա «Վերք Հայաստանի» վեպում,—քիչ քիչ կարելի ա խոտակել,
յերբ վոր ազգը ուսուսմն առնի ու իր լեզվի բառերը քիչ քիչ
հասկանա»:

Յեւ այսպես, լեզվի մշակման ուղղությամբ առաջին քայլը
պիտի հանդիսանար հայերենն աղավաղումից փրկելը, քանի վոր
լեզվի մաքրությունը լեզվական կուլտուրայի առաջին նախա-
պայմանն ե: Դրա համար ամենից առաջ պետք ե սիրել մայրե-
նի լեզուն, ջանք անել կատարելապես տիրապետելու այն, չար-
համարհել այն՝ ուրիշ լեզուներ իմանալու դեպքում: «Ենպես մարդ
կա,—գրում ե Աբովյանը «Վերքում»,—տաք տաքնընդ լեզու
գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենից լավ աշի, իրա ազգի
հետ խոսելիս ամոթ ա համարում, կամ ուրիշ լեզվով իր միաքք
ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի»: Այս դրական սրինակով
Աբովյանը կամենում ե դատարարակել հայ յերիտասարդությանը:

Հայ լեզվի, գրականության և կուլտուրայի զարգացման

հուշին Աբովյանը կապում է յերիտասարդ սերնդի հետ: Հին ինտելիգենցիայից հուսախառ յեղած, նա սիրո և խրախուսանքի ջերմ խոսքեր և ուղղում հայոց նորահաս յերիտասարդներին և իր բաղձանքը նրանց հայտնում, վոր մեր ժողովրդի բաղձանքն էր: «Ձեզ եմ ասում» ձեզ՝ հայոց նորահաս յերիտասարդք՝ ձեր անուժին մեռնիժ, ձեր արեւիլին դուրբան. տասը լեզու սովորեցեք, ձեր լեզուն դայիմ բռնեցեք... Բաս չեք ուղիւ, վոր դուք եւ գրքեր գրեք, ազգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն եւ ոտար ազգեր թարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա անմահ: Ինչ կուզե Յրանցուզերեն, Նեմեցերեն գիտենանք, մենք չենք կարող ենալեա բան գրիլ, վոր նրանց միջումն անուն ունենա, չունքի նրանց միտքն, նրանց սիրտն ուրիշ ա, մերն ուրիշ. մեկ եւ վոր նրանց միջումն ենքան գրող կան, վոր վնչ թիւ կա, վնչ հետաք... Բաս ձեր սիրտը չի՞ ուղիւ վոր դուք եւ վոտանաւոր գրեք, ձեր միտքը, ձեր խորհուրդը հայտնեք, վոր այլազգք իմանան, թե մեր միջումն եւ ա յեղել յերեւելի գրող ու մեր լեզուն դհա ավելի սիրեն»:

Աբովյանը «Վերք Հայաստանի» վեպում մեր ժողովրդի կուլտուրական վերածնութեան մի ամբողջ շարժում է ծրագրում, ազգային լեզվի և գրականութեան հետագա զարգացման ուղիներն ենշում:

*
* *

Ինչպես վերն ասացինք, «Վերք Հայաստանի»-ից սկսած մինչև իր վերջին գործերն Աբովյանը վորոշ ծրագրով, հետևողականութեամբ, անընդհատ փոփոխել և մշակել լեզուն՝ զուտ բարբառայինից հասցնելով մշակված գրական հայերենի: Այժմ տեսնենք, թե ինչ հետևողականութեամբ և ընթացել լեզվի մշակման այդ պրոցեսը, ինչ ետապներ և անցել լեզվաշինական իր սկզբունքների կոնկրետ կիրառումը սեփական ստեղծագործութեաններին մեջ: «Վերք Հայաստանի» վեպում, վորն սոխարհիկ գրականութեան մանիֆեստը հանդիսացավ, Աբովյանն անփոփոխ գործ է ածում Գանաքեռի բարբառն այնպես, ինչպես վոր խոսում էր այն ժամանակվա քանաքեռցին: Սա մի գիտակցական պայքար էր դեռևս իշխող գրաբարի դեմ, մի գործող ապացույց ժողովրդի մինչև այդ արհամարհված լեզվի ուժի և գեղեցկութեան: Աբովյանի «Վերքում» իր արտահայտութեանն է գտել

ժողովրդի լեզվի թե ուժը և թե թուլութունը: «Վերքի» լեզուն դեռևս ճուլարան չտեսած, չգտված այն հաճախութեան եր, վորից հետագայում ստեղծվեց մեր գրական եայերենի ձևը վոսկին:

Այնուհետև Աբովյանը ժողովրդի լեզուն ազատագրում է նրա մեջ չմերված ոտարամուտ բառերից՝ պարսկերենից և տաճկերենից, վորոնցով այնպես խճողված էին մեր բարբառները: Այս շրջանի ծնունդ են «Թուրքի աղջիկը», «Ուսանա»-ն, «Ամերկու լիս քցիլը» և բազմաթիվ այլ, դեռևս չտպագրված գործեր: Այսպիսով իրագործվում է Աբովյանին այնքան մտահոգութուն պատճառող լեզվի մաքրութեան խնդիրը:

Լեզվի մշակման ասպարիզում Աբովյանն առաջին անհրաժեշտ խնդիրն իրագործելուց հետո, ավելի համարձակ և վճռական քայլեր է կատարում: Նրա լեզուն այնուհետև գրականապես նշաններ է ցույց տալիս: Սա մի փոխանցման շրջան է, բարբառայինից գրականին անցնելու միջանկյալ ետապ—յերկրորդ ետապը:

Այս շրջանի գործերում հաճախ միևնույն պարբերութեան մեջ ժողովրդական ձևի կողքին մենք հանդիպում ենք զուտ գրական ձևի գործածութեանը. այդպես են գրված «Նախաշավիկ կըրթութեան» Ա. և Բ. մասերը, «Պատմութեան Տիրաբանի» մեծածափալ վեպը և ուրիշ շատ գործեր:

Բերենք մի որինակ. «Յերք մարդ կամենում ա, վոր իր միտքը այլոց հայտնի, խոսքը ե: Ուրեմն խոսիլ կնշանակե իր միտքը այլոց հայտնել:

Մարդ յերկու կերպ է իր միտքը այլոց հայտնում, խոսելով յերբ մերձ է, գրելով՝ յերբ լսողը հեռի յե:

Ինչ միտք եւ վոր ունենամ, յեթե չասեմ բառով, այլք ա՝ մենեվին չեն հասկանալ ինձ: Ուրեմն թե խոսելիս և թե գրելիս, մարդ բառով է իր միտքը հայտնում» («Նախաշավիկ կըրթութեան» Բ. մաս):

Վերը բերված հատվածից պարզ յերևում է, վոր Աբովյանի լեզուն զգալի փոփոխութեան է կրել, բարբառը մեղմացել է ու հղկվել, վերջնականապես վերացել են մեր լեզվի մեջ իրենց տեղը չգտած ոտար բառերը:

Այստեղից մինչև մշակված գրական հայերենը մի քայլ եր մնում և այդ կարևոր քայլն Աբովյանը կատարում է:

Աբովյանի հարուստ արխիվում պահպանվում է Ժան-Ժակ

Ռուսոյի «Նոր Ելոյդ» նշանավոր վեպի թարգմանութեան մի պատասխիլը, վոր ինքնըստինքյան չափազանց նշանակալից մի փաստ հանդիսանալով՝ հատուկ կարեւորութիւն ունի մանավանդ մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցութեամբ:

Ամենայն հաւանականութեամբ այս թարգմանութիւնը վերջին շրջանի գործ է և չի ավարտւած հեղինակի կյանքի ձախորդ հանգամանքների և հանկարծահաւ փողերգական վախճանի պատճառով: Թարգմանութիւնը կատարւած է 40-ական թվականների համար միանգամայն անսպասելի գրական լեզվով: Բերենք մի հատված:

«Պետք է քեզանից հեռանամ, դժիտ պատվական, իմ սիրտս լավ դըռում է: Պետք է քեզանից կամ միանգամայն հույսս կտրեմ, կամ ավելի լավ է՝ վոր յերբեք քեզ չտեսնեմ: Բայց ինչ անեմ այժմ. ինչպէս համբերեմ: Դու ինձ քո բարեկամութիւնը խոստացել ես. քննիր իմ դառը վիճակը և խորհուրդ տուր ինձ»:

Փառաւ չափազանց պերճախոս է: «Նոր Ելոյդ» վեպի թարգմանութեամբ լեզվի մշակման պրոցեսն Արուսեանի մոտ թեկնադրելով նոր շրջան, ավարտւում է: Դժվար և յերևակայել, թե «Վերք Հայաստանի»-ն գրելուց ընդամենը ութ տարի անց նույն հեղինակը կարող էր դրել այսպիսի լեզվով: Այդ հսկայական տարբերութիւնը ցույց է տալիս, թե Արուսեանը կարճ ժամանակամիջոցում, պակաս քան մի տասնամյակ տեւող գրական գործունեութեան ընթացքում, համեմատաբար վորքան մեծ ճանապարհ է անցել: Վորքան էլ փոքր ու աննշան լինի մեր ձեռքը հասած «Նոր Ելոյդ» վեպի թարգմանութեան հատվածը, այնուամենայնիւ նա լրիվ գաղափար է տալիս այն մասին, թե ինչի հանգեց Արուսեանը լեզվի մշակման գործում:

Այսպես ուրեմն, հաջատուր Արուսեանը 40-ական թվականների վերջերին ստեղծեց այնքան մշակված, կուլտուրական մի լեզու, վոր հետագա 50—60-ական թվականներին յեկո չգերազանցեց մեր հեղինակների կողմից և միայն 70-ական թվականների գրական հասկերենը հասավ այդպիսի մշակվածութեան:

* *

Թեյեղ Արուսեանի հարուստ և բազմազան ստեղծագործութիւնների խոշոր մասը ժամանակին չհրատարակւից և չունեցավ այն նշանակութիւնը, վոր պատմականորեն վիճակված էր նրան, սակայն նրա լեզվական հայացքները, վոր այնքան պեր-

ճախոս կերպով արտահայտված են «Վերք Հայաստանի»-ի մեջ, խաղացին իրենց պատմական խոշոր դերը: Մեր կարծիքով «Հյուսիսափայլ»-ի գործիչները, այդ թվում հատկապէս Միքայել Նալբանդյանը, իրենց լեզվարանական հայացքները մշակելիս չխուսափեցին Արուսեանի վորոշ ազդեցութիւնից: Նալբանդյանն իր լեզվարանական հայացքներով նույնանում է Արուսեանի հետ: Նրանց յերկուսի մոտ հիմնական խնդրի յեղակետը և լուծումը նույնն է, պայմանավորված միեւնոյն աշխարհայացքով և դասակարգային միեւնոյն շահերով: Յերկուսի մոտ էլ յեղակետը ժողովուրդն է, նրա արդեն հրամայական դարձած կուլտուրական պահանջների բավարարումը:

Պատահական չէ, վոր Նալբանդյանը Արուսեանի «Վերքի» լեզուն պաշտպանում է «Արեւմուտք» լրագրի խմբագիր Ստեփան Վոսկանի հարձակումներից, միանգամայն ճիշտ կերպով մեկնաբանելով վիպասանի միտումը. «Արուսեանցի խորհուրդը է գրել անպիս, վոր անկիրթ ժողովուրդը չկարծէ թե գիրք է կարդում, այլ կարծէ թե մի մարդ խոսում էր յուր հետ»:

Լեզվի հարցը անկախ և ինքնուրույն մի խնդիր չէր, այլ մեր ժողովրդի կուլտուր-լուսավորական շարժման մի կարեւոր մասը:

Թե Արուսեանը և թե Նալբանդյանը, շատ լավ ըմբռնելով այդ մոմենտը, իրենց լեզվաշինական գործունեութեան ընթացքում առաջնորդվեցին ժողովրդին մատչելի լինելու սկզբունքով: Նրանք չարձամարհեցին ժողովրդի լեզուն, չխուսափեցին այդ լեզվի թերութիւններից, այլ համարձակ սղտագործեցին՝ դարձնելով այն գրական նոր լեզվի առաջը:

Արուսեանը և Նալբանդյանը լեզվարանութեան ասպարիզում վոչ միայն հանդիսացան ամենազեմօղրատական աստութեան մշակողները, այլ և այդ տեսութեան ամենահետեւողական պրակտիկ կիրառողները: Յեթե Արուսեանը գեղարվեստական խոսքի բնագավառում հայ լեզուն բարձրացրեց այնպիսի մակարդակի, վոր նրա զարգացումը կանխեց մի քանի տասնամյակ, ապա նույնը կատարեց Նալբանդյանը հրապարակախոսական, քաղաքական և գիտական լեզվի բնագավառներում:

Խմբ. Ա. ԱՍՏՏԲԱՆ

Տեխ. խմբ. Խ ԱՍՉԱՏԲԱՆ

Սըրագրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գլավիտի լիազոր՝ Կ—2495 Պատվեր 313, տիրաժ 2500

Հանձնված է արտադրության 29 հուլիսի 1939 թ.

Ատորագրված է ապագրության 10 սեպտեմբերի 1939 թ.

Թուղթ 60X43, ապագր՝ մամուլ 6, մեկ մամուլում 36. 480 հիշ:

Իրականացրեցին Խոստիտուտի տպարան, Մարքսի փ. № 17, Յերեվան 1939 թ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0382555

ԳԻՆԸ 3 հ.

ГРОФ МУРАДЯН

ХАЧАТУРЯН

Изд. Под. института, Ереван 1939 г.